

LIPTÁK DOROTTYA

Polgári kulturális gyakorlat és nemzeti jelleg a közép-európai sajtóban

Írásunk nem kívánja a közép-európai városok kulturális életének főbb vonalait megragadni, de megkísérli a modernizáció útjára lépő, polgárosodó közép-európai társadalmak működését egyfajta tágabb értelemben vett kulturális gyakorlatként leírni. Olyan kulturális magatartásként értelmezni, amelyben a polgár világa sajátos önzonosulásként, világtérlemezésként és életstílusként jelenik meg.

A tübingeni kultúrantropológus, történész Wolfgang Kaschuba az átalakulóban lévő társadalmak megjelenítésre a polgárosodás fogalma mellett különösen alkalmasnak tartja a polgáriasság fogalmának alkalmazását. Kaschuba szerint a polgárság kultúrájával az egész társadalom megjelenítésére igényt formál, amely egyben jelenti azt is, hogy a polgáriasság fogalmába beletartozik olyan kulturális gyakorlat is, amely nem kizárólag a polgár sajátja, sőt egyes elemei a polgárságon kívül eső társadalmi csoportok jellemzői, a polgári értékeken kívül esnek. A közép-európai fővárosokban a 19. század második felében kiteljesedő modern urbánus környezet mintegy keretétül szolgál és kitermel új típusú, fogyasztási, művelődési szokásokat, kultúra teremtő törekvéseket, amely a résztvevők, közreműködők részéről laza mentalitásbeli összetartozást is feltételez. Ennek a mentális, ízlésbeli hasonulásnak formálója és közvetítője a színház, a zene, az irodalom és a sajtó világa. Az utóbbi időben ilyen jellegű vizsgálatok a családrégény, a memoár és az operett világának társadalmi-kulturális kontextusba helyezésével folytak.¹

Úgy véljük, a sajtó, ezen belül is egy speciális műfaj, az ismeretterjesztő-szórakoztató illusztrált családi hetilap különösen alkalmas a polgári kulturális praxis megjelenítésére. Azon túlmenően, hogy az újság az élet valamennyi területét lefedi, és tartalmát a hétköznapi történései töltik ki, az átlagember művelődési-szórakozási igényeit szolgáló újságok az emberi lét és tapasztalat a történészek által eddig kevésbé figyelemre méltított tartományait is feltárhatják, amelyek túlmutatnak a konvencionális intézménytörténeti megközelítéseken.

Vizsgálatunk térben a Habsburg Birodalomra terjed ki, ugyanakkor e sajtótípus sajátossága a mintakövetés, mintegy követelte, hogy figyelmünket Németország bizonyos területeire is kiterjesszük. E hetilapok népszerűségi görbéje határozta meg az időbeli koordináták kijelölését, ami alapvetően az 1870–1910 közötti időszakra esik, kitekintéssel a hosszú 19. század második felére.

E század Európa-szerte a sajtó nagymérvű átalakulásának, társadalmi szerepe felértékelődésének korszaka. Ekkor formálódnak azok az újságtípusok, műfajok, melyek a modern újságírás máig is érvényes kategóriáinak alapját képezik. Mindez az Osztrák–Magyar Monarchiában – Nyugat-Európához képest némi időeltolódással – a 19. század utolsó harmadában megy végbe, s bár részeredményeiben eltérő, tendenciájában alapvető hasonlóságot mutat. A sajtó virágzása a liberális eszmerendszer terjedésével szoros szimbiózist

¹ Csáky Móric: *Az operett ideológiája és a bécsi modernség*. Budapest, 1999.; Hanák Péter: *A bécsi és a budapesti operett kultúrtörténeti helye*. Budapesti Negyed, 1997. nyár-ős. 9–31.; *Monarchia-karneval az irodalomban*. Szerkesztette: Fried István. Szeged, 1989.; Kiss Gy. Csaba: *A „családi tér” kelet- és közép-európai regényekben századunk első négy évtizedében*. In: *Áttűnések. A századforduló irodalma Közép- és Kelet-Európában*. Szerkesztette: Bojtár Endre. Budapest, 1992. 59–74.; Collini, Stephan: *Neue Leier, neue Dreier. Forschung fin den Geisteswissenschaften*. Kursbuch, 91. 1988. március. 2–9.

alkot, és régióként, társadalmanként, kultúránként eltérő vonásai mellett, itt, Közép-Európában különös hangsúlyt nyer benne a polgári nemzetté válás, a polgári nemzetállam megeremelését igénylő elem.

Az egymásnak ellentmondó, töredékes adatokból meglehetősen nehéz azonos időmetszetben megállapítani a Monarchiabeli három fővárosban megjelenő lapok tényleges számát. A birodalomban betöltött politikai, gazdasági, kulturális súlyának megfelelően a bécsi sajtó játszik számszerűleg is vezető szerepet. 1873-ban Bécsben 355 lap jelenik meg, ami a „ciszlajtániai termés” 41 %-át jelenti. A második helyen Prága áll 100 megjelenő lappal, és a korábbi keltezésű adatok tanúbizonysága szerint azt követi Budapest. Figyelemre méltó még Trieszt sajtóélete 48, Lembergé 34 és Brünné 33 kiadvánnyal. Számarányait tekintve ettől leszakad a Monarchia összes többi városának sajtója – többségük városonként 10–20 kiadvány megjelentetésével. Bár a birodalom sajtóélete az összbiriodalmi termést tekintve a század utolsó két évtizedében minden eddigénél dinamikusabb fejlődést mutat, ez a sorrend minden bizonnyal mindvégig fennáll.²

Tematikai, műfaji jegyeket tekintve tájékozódási pontot jelent az 1873-as bécsi világi kiállítás és a Typográfická beseda által 1877-ben Prágában rendezett kiállítás, illetve a budapesti millenniumi kiállítás sajtóbemutatójának kínálata. Ezek összevetése alapján Monarchia-szerte egységes tendencia körvonalaí rajzolódnak ki. Jelentős fejlődésen megy keresztül a napi politikai sajtó. 1861–73 között 172 %-os növekedést mutat, ami egyértelműen jelzi, hogy a politikai napilap olvasása a lakosság egyre szélesebb körében napi létszükségletté válik. A fejlődési ív töretlen a század harmadik harmadában is. Rendkívüli előretörést mutat a szaksajtó, amelynek fejlődése dinamikájában megelőzi a politikai sajtót.

Tematikai megoszlást tekintve a sajtó harmadik csoportját az ún. szórakoztató, szépirodalmi lapok képezik, amelyek a statisztikában meglehetősen pontatlanul gyűjtőkategóriaként szerepelnek. Ide sorolják ugyanis a humoros, politikai-szatirikus lapokat, a tisztán szórakoztató ismeretterjesztő társasági lapokat, az irodalmias divatlapokat, a női lapokat, az irodalmi szemléket és a revüt stb.

Ismeretterjesztő-szórakoztató családi hetilapok³

Gartelaube, a prototípus

Áttekintve a közép-európai térség német nyelvű családi lapjainak jegyzékét, azzal az elsőre paradoxonnak tűnő jelenséggel találtuk magunkat szemben, hogy az általunk vizsgált fél évszázad alatt mindössze egy tartós megjelenésű osztrák lap lelhető fel. Ez a *Heimgarten* 1876-tól, amely jellegét tekintve inkább néplapnak tekinthető. Az összes többi csupán egy-két évet élt meg, és híres német laptársainak helyi változatai vagy egyszerű utánzatai. Ilyen például a *Das Illustrierte Familienbuch* a Triesti Llyod kiadásában, vagy a bécsi-prágai keltezésű *Vom Haus zu Haus, Österreichische Gartenlaube*, a bécsi kiadású *Über Land und Meer*.

A magyarázat abban rejlik, hogy a *Gartenlaube* és egyéb társai akadálytalanul áramlottak be a Monarchia piacára, és magas példányszámuknak köszönhetően olcsó árú, valamint vonzóerejük nem tette lehetővé, hogy ebben a műfajban az erős konkurenciaharcban osztrák karakterrel rendelkező lapok is megizmosodjanak. A bécsi, a linzi, avagy a temesvári, zágrábi, brünni, pozsonyi németül olvasó polgár ez idő tájt természetesen találja,

² Winckler, J.: Die periodische Presse Österreichs. Eine historisch-statistische Studie. Hrsg. von der K. K. Statistische Zentralcomission. Wien, 1875. 112–115., 230.; Zenker, E. V.: Geschichte der Journalistik in Österreich. Wien, 1892. (a továbbiakban: Zenker) 63. Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve, 1894. I. kötet. 280. II. kötet. 329.; Roubík, F.: Bibliografia časopisectva v Čechách z let 1863–1895. Praha, 1936. (a továbbiakban: Roubík) 268.

³ Az e fejezetben megjelenő szövegrészek részben közlésre kerültek a Magyar Média 2001. júniusi számában.

hogy lipcsei (*Gartenlaube*, *Leipziger Illustrierte Zeitung*), stuttgarti (*Über Land und Meer*, *Vom Fels zum Meer*) és berlini (*Schorers Familienblatt*) lapokat olvasson.

Minden túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a *Gartenlaube* fogalommal vált a németül olvasó generációk tudatában, nemzedékek nevelkedtek rajta. Egy temesvári olvasó a jubileumi, 1928-as évben a szerkesztőségnek küldött levelében így ír: „idővel nagyot változott a világ, a Temesi Bánság Románia része lett, de a szülői házban a régi bútorok között ma is ott állnak a könyvespolcon a *Gartenlaube* bekötött számai, a barna-fekete aranyozott kötetelek.”⁴

A hetilap, egy lipcsei kiadó jóvoltából, 1853-ban látott napvilágot és 90 éven át tartó megjelenésével valóságos intézménnyé vált. Fénykorában, 1875-ben 375 000 példányszámban jelent meg. Példányai az Amerikába kivándorolt németekhez is eljutottak, de ezt is figyelembe véve a kortársak azt állítják, legalább annyian olvassák a Habsburg Monarchiában, mint az anyaországban. A lap Közép-Európában műfajt teremtett és mintakövetésre sarkallt. Felbukkanása óta többé nem lehetett úgy családi lapot szerkeszteni és írni, mint azelőtt. Valamennyi, német kultúrkörhöz kötődő területen megjelenő hetilap bevalottan, de legtöbbször be nem vallottan e lapot követte, és ez nincsen másképp a prágai cseh nyelvű és pesti magyar nyelvű lapok esetében sem.⁵

A *Gartenlaube* hosszú évtizedeken át változatlan címlapja és fejléce elárulja, hogy az alapító-szerkesztő, Ernst Keil kinek szánja a lapját. A hangulatos kerti lugas kerek asztalát három generáció üli körül, ahol a családfő, a nagyapa felolvassa a lapot gyerekeinek, unokáinak. A lugas emblematisz jelleggel bír, a nyugalom és a béke szigete, a korabeli családi élet fontos kelléke, ahogy azt a visszaemlékezések, regénymotívumok is alátámasztják.⁶ Ezt a hangulatot erősíti fel az olvasóban a szerkesztői beköszöntő, a program, kifejezve annak a generációnak az életérzését, amely túl van az 1848-as forradalom megrázkódtatásain, de családottsága ellenére a liberalizmus alapvetését sosem adja fel, és a külvilág ridegsége ellen biztonságra lel a családi fészekben. A lap a világnézeti semlegesség jegyében az örök emberi értékeket kívánja közvetíteni. Programjának része a távolságtartás minden politikai megnyilvánulástól, legyen az állami, pártpolitikai vagy egyházpolitikai. Valójában, mint látni fogjuk, igen is politizál, de ezt kifinomult eszköztárral teszi. Célja, hogy jó hazafiakat neveljen, hozzájáruljon a társadalmi békéhez, morális tartást adjon, és elősegítse a különböző életkorú, rendű, rangú, szociális státuszú közönség ismereteinek bővítését, szórakoztatását.

Az 1860-as évek kezdetéig két karakterisztikus vonása rajzolódik ki: a tanítva szórakoztatás (humánium és felvilágosítás) és a nemzeti érzés és tudat erősítése. A szerkesztő – mint liberális-demokrata – meggyőződése az, hogy ezt nem az erő propagálásával, hanem a szellemi alkotások közkinccsé tételével kell érvényre juttatni. Sajátossága, hogy mindezt egy szórakoztató lap formájában teszi. Ez az a korszak, amikor a lap a legközelebb kerül a politikához, hiszen német sorskérdések kerülnek napirendre. A maga módján szolgálja az egyesítést előkészítését: a kórusmozgalomról, a lövészetekről és tornaünnepélyekről küldött sorozat beszámolóival és a dicső nemzeti múltat felidéző cikkeivel. Ezeket az év-

⁴ *Gartenlaube* (a továbbiakban: GL) 1928. Nr. 1. 21.

⁵ Bibliographie der deutschsprachigen Familienblätter und familienblattähnlicher Zeitschriften közli: Barth, D.: *Das Familienblatt, – ein Phänomen der Unterhaltungspresse des 19. Jahrhunderts*. Frankfurt am Main, 1975. (a továbbiakban: Barth) 284–304.; Zenker 96.; Woerl, L.: *Die Publizistik der Gegenwart. Die Presseverhältnisse im Kaiserstaat Österreich-Ungarn*. Wien–Würzburg, 1881. (a továbbiakban: Woerl) 138.

⁶ Feißkohl, E.: *Ernst Keils publizistische Wirksamkeit*. Stuttgart, 1914. 77.; Steinhausen, W.: *Geschichte der deutschen Kultur Leipzig*, 1929. II. Bd 118.; GL. 1902. I. Halbheft 14.; Haas, Willy: *Einleitung zu K. Helm; Rosinen aus der Gartenlaube. Kurioses aus alten Zeitschriften*. München, 1960. 9. A lugas motívum megjelenik Theodor Fontane önéletrajzi regényében is. Fontane, Th.: *Meine Kinderjahre. Sämtliche Werke*. Bd XIV. München, 1961.

folyamokat hazafias pátosz lengi be. Liberális szellemének nem egészen felelt meg az egyesülés porosz módja, de patrióta elveihez hűen végül is Bismarck mellé áll.

Az egyesítést követően, de különösen a Német Császárság megszületése után a lapban háttérbe szorul a politika, és előtérbe kerül az ismeretterjesztés és szórakoztatás. A *Gartenlaube* ekkor éli virágkorát. Munkatársi gárdájába tartozik Karl Vogt, akinek geológiai és ősemberkutató expedícióit részben a lap finanszírozza. Brehm zoológiai cikkei, Guido Hammer kitűnő rajzaival előtanulmányt jelentenek a tíz kötetes *Állatok világa* című művéhez. Bock orvostudományi írásai a népegészségügy javát szolgálják. A lap egyértelműen a darwinizmus, a materializmus propagálójává válik. A szabad kereskedelem- és iparüzés életbe lépésével, az egységes vámrendszer kiépülésével megszaporodnak a gazdaság eredményeiről szóló közlemények. Sorozat indul, amely bemutatja Németország legfontosabb ipari üzemait, az olvasók nyomon követhetik a vasúthálózat kiépülését, értesülnek a technikai újításokról.

Előpró sikert azonban Marlitt első regényének megjelenése (1866) hoz a *Gartenlaube* számára. Marlitt a társadalmi kulcsregény meghonosítója, amelynek középpontjába az önálló személyiségért és jogaiért küzdő nőt helyezi. A sablonos szituációk és milió, a fekete-fehérre színezett, tipizált személyiségek, a leegyszerűsített párbeszédok mögött felsejlik a társadalmi tabló, amely mindenki által megfejthető üzeneteket hordoz – a polgárság harcát, térnyerését, majd idealizálását a nemesi társadalommal szemben. Marlitt ún. regénygyárában évtizedeken át hetenkénti adagolásban ontja a jól követhető drámai fordulatokban gazdag szenzációs vagy szentimentális történeteit, amelyeket a közönség viharos lelkesedéssel fogad. Az emocionális ráhatás különösen hatékony formájával állunk szemben, amely során az olvasó identifikálja magát a polgári, avagy a nemzeti célokért küzdő főhőssel. A tetszésindex lemérhető a példányszámokon. (1866: 200 ezer, 1875: 382 ezer). Ez az újságok történetében páratlan mértékű regény-siker alapozza meg az elkövetkező generációk tudatában azt a vélekedést, amely ezentúl a családi lap fogalmát azonosítja a Marlitt-típusú regényekkel.

A szerkesztőség nagy jelentőséget tulajdonít a lap image érdekében a lap külső megjelenésnek. Nemcsak tartalmában, hanem külső arculatában is megbízhatóságot, kiegyensúlyozottságot sugall. Minden pénteken negyedrétf ív formában jelenik meg, eredetileg 8–12 oldalon, később 20–30 oldal terjedelemben. Idővel három hasábos tördelést alkalmaz, egyes rovatok elkülönítésére díszítő kereteket, círádákat, iniciaisakat használ, amely mind a lap könnyebb áttekintését szolgálja.⁷ A szöveges rész mellett mind nagyobb szerep jut az illusztrációnak, amely nyomdatechnikailag és művésziileg egyaránt jelentős fejlődésen megy keresztül. A családi lap hozza ismét divatba a rajzokról készült fametszetet, amit majd az 1890-es évektől fokozatosan felvált a fotó, a fotómechanikai sokszorosító eljárás. A fametszet előállítására igen időigényes, a kezdeti évek után a lap egyharmad részét tölti ki. Az illusztrációk mérete a kis alaktól egészen a két oldalt betöltő tablóig terjed. A 80-as években a tónusos fametszés mellett kedvelt az autotípus, amely kontrasztosabb, finomabb raszterű képeket eredményez. A *Gartenlaube* színes nyomást 1889-ben alkalmaz először ünnepi alkalomra, később egyre többször. A kép kommunikációs szerepe a lapnál úttörő jellegű, a szöveg és a kép integrációja valósul meg, és ez a sikeresség egyik fontos patent eleme volt. Ezentúl az illusztráció népszerűsíti a lapot, és a lap általa a művészt és a művészetet. Jelentőségére utal, hogy az előfizetői felhívásokban a lap vonzerejének növelése érdekében a képanyag minősége kivétel nélkül kiemelésre kerül.⁸

Ezzel a szerkezeti és tematikai tagolódással a *Gartenlaube* sajátos műfajspecifikus formát honosít meg, amely minden további lapindítás mintájává válik. Általában majd minden családi lap szépirodalommal nyit. Ez alól egészen rendkívüli nemzeti események, ju-

⁷ GL. 1884. 224., 1886. 904.

⁸ GL. 1874. 518–521.

bileumok alkalmából van kivétel. A költészet szerepe csekélyebb, inkább díszítő elemként szolgál. Kulcsszerep jut a regénynek, amely folytatásos megjelenésével az újság és az olvasó kapcsolatának intenzívebbé tételét szolgálja. Ezt követik kisebb tanulmányok a természetről, a technika vívmányairól, társadalmi-szociális kérdésekről; a tudomány eredményeinek népszerűsítése könnyen emészthető levél, beszély, csevely formájában. Mindez tanító-nevelő céllal történik, ami különösen az 1850–1870-es években az iskolai képzés hiányosságait van hivatva pótolni vagy esetleg azt kiváltani. Színesebb, elevenebb, mégis nevelő hatásúak az élménygazdag tudósítások, beszámolók, útleírások, helyzetjelentések, illetve a történelmi ábrázolások, később a riport, valamint az élet- és jellemrajzok, végtelen gazdag témakálán mozogva. Végezetül a különböző rövid közléseket tartalmazó állandó rovat lelhető fel, amely változatos formát ölt rövid hír, skicc, recenzió, képmagyarázat, levélposta, rejtvény stb. alakban. Ez egyfajta hiánypótló, ahogy Keil fogalmaz, az eddigi lapokhoz képest.

Amikor a *Gartenlaube* 1861-ben a német lapok közül elsőként érte el a százezres példányszámot, a tulajdonos-főszerkesztő az olvasóknak küldött nyílt levélben a siker titkát a tudományos népszerűsítésben, a jó színvonalú német írók és művészek munkáinak közreadásában vélte megtalálni. Ehhez járult hozzá a közvetlen hangneme, az egyszerű mondatfűzés és a mindenki számára elérhető ár mint a piacképesség és fogyaszthatóság kritériuma.

Szolgálat a magyar olvasókért, a Vasárnapi Újság

Az 1848–49-es forradalom leverését követően az érintett országokban átmenetileg közéleti vákuum következett be. Ennek feloldására az elnyomás legkeményebb éveit követően Pesten az 1853-as esztendőben Heckenast, a kiadó-nyomdatulajdonos egy új hetilap kiadására szövetkezett az irodalom embereivel, Jókai Mórral és Gyulai Pállal.

Az alapítók kezdetben kissé tanácstalanok és bátortalanok voltak a lap műfajának, ízlésbeli arculatának kialakítását illetően, semmiképpen sem kívántak az 1840-es évek irodalmi divatlapjának folytatójává válni. Ingadoztak a néplap és egy lipcsei mintára készülő illusztrált lapforma között. Ez utóbbi technikai, anyagi feltételei nem voltak még adottak, de ugyanakkor nem kívántak kizárólag a népnek szerkesztett lapot sem előállítani. Pákh Albert, első szerkesztő *Vezéreszmék* című programadó cikkében 1854. március elején erről így vall: „Éreztük, hogy addig, míg majdan az idők megteremtendik a tudományok specifikus folyóiratait, egy a világ általános szellemi mozgalmait s kiválólag a magunkéit figyelemmel kísérő (nem kizárólag politikai vagy szépirodalmi) vegyes tartalmú lap, ami közönségünk igényeit leginkább képes volna kielégíteni, különösen ha elvül tűzzük, hogy abban ne csupán az eddig dicséretesen ismert írói tehetségek találjanak munkásságuknak tért, hanem szíves fogadásra leljen minden valódi szellemi erő és igyekezet, melly e haza határai között pártolásra érdemes ... ennek megteremtése olyan feladat, amelyért a jövő érdekében érdemes munkálkodni.”⁹ Az igazi műveltség, a tudományok és ismeretek terjesztése, a jó ízlés és az erkölcs nemesítése mellett, legalább ilyen jelentőséggel bír annak deklarálása, hogy a megtépzott magyar nemzeti öntudatot kívánják helyreállítani, és bebizonyítani a világ közvéleményének (leginkább saját maguknak), hogy „kevesebbek, sem különbek nem vagyunk más népeknél”.¹⁰

⁹ Vezéreszmék. Vasárnapi Újság (a továbbiakban: V. U.) 1854. március 1.

¹⁰ V. U. 1854. december 31., június 4. 117., 1855. január 7. 2., 1858. november 14. 547–549. Kazinczy Gábor vitaindító cikke: A B C ex „táblabíró”. Nyílt levél. Szépirodalmi Lapok, 1853. február 3. 158.; Pákh Albert: Nyílt válasz ABC-nek. 159–160.; Gyulai Pál: Kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye 1850–1904. Budapest, 1927. Németh G. Béla: Az abszolutizmus korának néhány főbb karaktervonása. In: Forradalom után – kiegyezés előtt. Szerkesztette: Németh G. Béla. Budapest, 1988. 7–40.; A kor ideológiai-, eszmei áramlatának az irodalomra, az irodalmi életre

Az első négy évfolyamban – ahogy Mikszáth ötven év távlatából visszatekint – még nem arról írtak, ami történt, hanem az történt a lapban, amiről írtak. Kiállításban és tartalmában még kissé kezdetlegesnek, szegényesnek tűnik, de ekkor alakítja ki azt a szerkeszeti felépítést, amelynek főbb alkotóelemeihez mindvégig ragaszkodnak: költemények, elbeszélések, értekezések és elmélkedések, történelmi cikkek, élet- és jellemrajzok, táj- és népismertetések, természettudományos írások, vegyes tartalmú apró cikkek.¹¹ A lap az enciklopédikus jelleget komolyan veszi, és ezt az adott műfajon belül megbízható színvonalon műveli. Az újságnak országos tekintélye van, e hasábkorról választják a Petőfi Társaság tagjait, ide írják verseiket az akadémikusok. Magába foglalja az anyagi és szellemi világot, történelmi, néprajzi és természettudományos cikkeivel tanítani akar, elbeszéléseivel szórakoztatni, az ifjak számára életbölcseéseket, a felnőtteknek gyakorlati életvezetési tanácsokat kínál. Fénykorát, az 1867-es kiegyezést követő évtizedben éli, amikor „a sajtó és a közönség kölcsönösen nevelte egymást minálunk.”

A liberális nyitottság szellemében az 1870-es évtizedben sorra megismerteti olvasóit a kor jelentős eszméaramlataival. A pozitivistá filozófusok Comte, Buckle, John Stuart Mill, Quételet nézetein túl, bemutatja a materialista Ludwig Büchner és Karl Vogt munkásságát. Behatóan foglalkozik a darwinizmus tanaival, oly módon, hogy eredeti művek részleteit közli, illetve munkatársai révén ismerteti és elemzi az organikus társadalomszemléletet, a fejlődéstant, a származáselméletet. A természettudományos ismeretterjesztés elsősorban külföldi lapokból átvett cikkeken nyugszik.¹²

A *Vasárnapi Újság* erőssége azonban a társadalomtudományos ismeretterjesztés. Itt a hazai tudósoké a főszerep. Ezen belül is túlsúlyosan képviselteti magát a történetírás, amely jelzi a lap évtizedek során egyre fokozódó múlt felé fordulását. Rendszeres szerzőnek számít Thaly Kálmán, Szilágyi Sándor, Pauler Gyula, Ipolyi Arnold. Az utóbbi *Csallóközi úti képek* és *Fehérhegységi úti képek* címmel gazdag anyaggal történeti és tájmonográfiáknak beillő cikkeket ad közre. Rómer Flóris írásai hazai műemlékeinkre, a régészetre mint új tudományra irányítja a figyelmet. Közülük számosan közreműködnek a családi lapoknál oly kedvelt élet- és jellemrajzok rovaton belül a magyar és külföldi tudósportrék, történelmi személyiségek megidézésében. Ezt a műfajt a *Vasárnapi Újságban* a fentiekén túl nem kisebb tudósok művelik, mint például Salamon Ferenc, Nagy Iván. Rendszeresen szerepel írásaival az orientalista Erődi Béla, Ballagi Aladár és György Aladár művelődéstörténeti dolgozataival, Szinnyei József hírlapstatisztikáival, 1848–49-es komáromi naplójával. Külön szint képvisel a világotatózó Vámbéry Ármin, valamint Herman Ottó természeti írásai mellett *Adriai képek* cikksorozatával, Pulszky Ferenc pedig műtárgy elemzéseivel.¹³

gyakorolt hatásáról, az ekkor ennek jegyében zajló népi-népes irodalmi vitákról és az ezt értelmező gazdag szakirodalomból kiemelendő: A magyar kritikai évszázadai. Irányok, romantika, népesség, pozitívizmus című kötet. Szerkesztette: Sötér István. Budapest, 1981. I. kötet. Sötér István: Nemzet és haladás. Budapest, 1963.

¹¹ Mikszáth Kálmán: Ötven év. V. U. 1904. január 3. 1–3.; Jókai Mór: Adjunk számot. V. U. 1856. december 28. 458.

¹² Az ismeretterjesztő rovat az 1869–1875 közötti időben a legszínvonalasabb. A magyar szerzők közül ehhez Dapsy László és Kvassay Jenő járul hozzá. V. U. 1869. február 28. 398.; 1873. március 9. 115–116., március 16. 130–132., március 23. 140–142., szeptember 28. 465., október 5. 478., október 12. 487.; V. U. 1875. február 21. 118., 150., 182., 297.; V. U. 1869. szeptember 19. 514., október 3. 547.

¹³ Az ismeretterjesztés másik erőssége a hazai tájak és népszokások bemutatása, a külföldi nép- és országismeret. Sokszor szerepel Erdély. Vö. V. U. 1873–1874. A külföldről szóló anyag igen változatos geográfiai megoszlást mutat. A lap egy év alatt elvezeti olvasóit a Nilus vidékére, orosz medvevadászatra, Izland hóforrásaihoz, kairói menyegzőre, az Alpokba és Pompeibe (1873). A balkáni helyzet kiéleződése apropóján Szerbia, Bosznia, Bulgária, Románia leírását adja. György Endre élet közelbe hozza e régiót, még ha Párizsból is küldi írását. Egy francia szakmunka alapján be-

A lap szépirodalmi része költeményt, elbeszélést, regényt és zsánerképet ad közre. Terjedelmében elmarad az ismeretterjesztő résztől, körülbelül a lap 1/3-át teszi ki. 1877-ben, hosszú évekig tartó hallgatás után itt jelenteti meg új költeményeit Arany János. Tompa Mihály, Vajda János verseinek jelentős részét a *Vasárnapi Újság* adja ki először. Az utóbbi ezen túlmenően politikai-társadalmi elemzéseivel évtizedeken át rendszeresen jelentkezik. A regényírók fejedelme, Jókai főmunkatársi minőségén túl házi szerzőnek számít, akárcsak Mikszáth és Eötvös. Rajtuk kívül Csiky Gergely, Szász Károly egyben mint belső munkatárs, valamint Bartók Lajos, Szabolcska Mihály, Tolnai Lajos, Beóthy Zsolt, Tóth Kálmán, no meg sokan mások, a „középszerűek”, ami természetes volt, hiszen a lapot hétről hétre meg kell tölteni olvasnivalóval. A külföldi szerzők közül a legkedveltebbek Verne folytatásban megjelenő regényei voltak.

Ez a szerkezeti felépítés az idő múlásával nem nagyon változik, legfeljebb némi aránybeli, hangsúlybeli eltolódást érzékelhetünk. A 80-as, 90-es évekre felerősödnek a historizáló jellegű cikkek, a nemzeti dicsőség jegyében fogant írások száma a természettudományos és ismeretterjesztő írások, az aktuális társadalmi problémák elemzésének a rovására növekszik. Ezek rövid hírré zsugorodva a vegyes rovatba szorulnak, és az érdekességek, a kuriozitás irányába mennek el. Általában jellemző, hogy kevesebb az elmélkedés, értekezés, több a karcolat, a tárcsa. A lapon belül egyre növekszik a szépirodalom súlya, átmenetileg gyarapszik a fordítások száma. Ez egészen 1885 decemberéig tart, amikor is Bernben megszületik a nemzetközi szerzői jogvédő egyezmény, amely ezentúl megnehezíti a külföldi lapokból történő korlátlan ollózást. Állandó rovatainak témája az egyházi- és iskolaügyek, a közintézeti és egyleti hírek, irodalmi és művészeti újdonságok, aktuális baleseti krónikák, elemi csapásokról szóló beszámolók, a rejtvény, a sakk és a szerkesztőségi mondanivaló.¹⁴

Az idő múlásával igényesebbé, tetszetősebbé válik a lap külső arculata. A kis negyedrév megjelenést felváltja a divatos nagyív, a szürke darabos papír kiféhéredik, a lap terjedelme kétszeresére nő. Eleinte még szenzációnszámba megy az illusztráció, a számonkénti 2–3 fametszet a kor nevezetes szereplőinek arcképével, avagy egykorú események egyszerű vonalú rajzaival. Ezeket Heckenast külföldről rendeli meg, majd a hatodik számban megjelenik az első Pesten készült fametszet, kialakul művészgárdája. A fametszők közül Huszka Lajos főként műemlékeket, várromokat idéz meg, Rohn Alajos az ünnepi napokat, Pollák Zsigmond pedig középületeket jelenít meg. Később Dörre Tivadar lép a helyükbe. A lap rajzolói között egyaránt megtaláljuk a kizárólag lapoknak dolgozó Jankó Jánost, Kéleti Gusztávot, valamint a kor jeles festőművészeit, Barabás Miklóst, Lotz Károlyt, Benczúr Gyulát, Székely Bertalant. Az utóbbi a *Vasárnapi Újságnak* több eredeti rajzot készít. Than Mór – aki tábori festő volt Görgey hadseregében – e hasábkon teszi közzé először csatajeleneteit. A nyomdatechnika fejlődésével, a színes műmelléletek terjedésével Zichy Mihály festményeinek nagy része itt kerül először reprodukcióban a közönség elé. Munkácsy is számtalanszor átengedi közlésre műveit.¹⁵

számol Montenegró alkotmányáról, az adózásáról, a közlekedésről, a kávéházairól és a haderejéről (1876, 1878).

¹⁴ Az 1848–49. évi szabadságharc témája szinte minden számban jelen van. Például egykori honvédtisztek számtalan visszaemlékezése, Kossuth iratok az emigrációból, Petőfi relikviák, új adalékok a branyiszkói csatáról, az aradi vár foglyai és mindez egy évben, 1880-ban. A tendencia töretlenül folytatódik egészen a századfordulóig. Vö. V. U. 1880., 1881., 1882., 1883., 1886., 1889., 1892., 1899. évfolyamai. V. U. jubileumi szám 1905. augusztus 6. 508–510., 171–175. A szépirodalmi részben feltűnően megnő az orosz szerzők száma (Turgenyev, Dosztojevszkij, Tolsztoj, Csehov és a kevésbé ismert szerzők serege), aminek magyarázata abban rejlik, hogy ekkor még sem Magyarország, sem Oroszország nem csatlakozik a nemzetközi egyezményhez.

¹⁵ Az 1854. 5. számban még úgy hirdeti magát, hogy minden lapban legalább egy fametszés. V. U. 1876. március 26. 201–202., V. U. 1905. augusztus 6. 510., Művészet, 1912. 202–203.

Az állandóság legfőbb záloga a főszerkesztő személyében rejlik. Nagy Miklós, Pákh Albert halálát követően, 1867-től harmincnycs és fél éven át szerkeszti a *Vasárnapi Újságot*. A 25. évfordulón 1878-ban Nagy Miklós így fogalmaz: a lap feladata „... a fölvilágosodás és józan haladás terjesztése úgy az ismeretekben és az ízlésben, mint a politikában és a közéletben, szelleme szabadelvű, független és nemzeties”. Szépirodalmi tartalom mellett erkölcsi kritériumokra is hangsúlyt helyez, mindezt az egyszerűség, a valóságűség és a megbízhatóság jegyében. Ez teszi a lapot „házibaráttá a magyar család tűzhelyénél”.¹⁶

A *Vasárnapi Újság* a század utolsó évtizedeiben is változatlan nyugalommal teszi a dolgát, állítja össze cikkeit és képeit, mondja el a hét eseményeit, nem szemelget, objektív, egyszerű és értelmes. De lassan a kifáradás, elszürkülés jelei mutatkoznak rajta. Témaválasztásában is egyfajta befelé fordulás jellemzi, az átalakulóban lévő világ mozzanatai kevésbé érintik meg.

Cikkeinek tartalma, eszmei mondanivalója és nem utolsó sorban jónak mondható, elérhető ára arra utal, hogy munkatársai többnyire a középosztálynak szánják a lapot. Ide tartozik elsősorban a vidéki lateiner értelmiség, papok, tanítók serege, hivatalnokok, jegyzők, írnokok, postai tisztviselők, a nemesség polgárosodó középső és alsó rétege, szép számban kereskedők, vendéglősök, de mesterembereket és földművelőket is találunk olvasói között. Ezt igazolják az első évekről még rendelkezésünkre álló előfizetési listák, amelyek Pest mellett főleg az Alföld tiszántúli részét és Erdélyt fedik le.

Světovor, az első sikeres cseh hetilap

Az 1860-as évek első felében a Habsburg Birodalomban kibontakozó politikai enyhülés felbátorította az addig szunnyadó társadalmi csoportokat. Csehországban ez a nemzeti öntudat erősítését szolgáló tömegmozgalmakban, műkedvelő színházi társulati előadásokban, tűzoltó egyesületi rendezvényekben, kórus- és dalegyletekben öltött testet. Majd minden nagyobb és közepes méretű városban az értelmiség és a tisztviselők megalakították polgári társasköreiket (městanská beseda). A kisvárosokban és falvakban létrejött a kézműveseket, iparosokat tömörítő népművelőegyletek (občansko-rěmesnická beseda) hálózata. A legnagyobb szervezetté az 1862-ben alapított tornaegylet, a Sokol (Sólyom) vált. Myroslav Tyřs kiadta a jelszót „minden cseh egy sólyom”, ami utal a mozgalom tömegjellegére, össznemzeti céljaira. A népmozgalom 1867-től érte el csúcspontját, s az ezt követő négy évben kifejezetten politikai tömegdemonstrációvá vált. Célja az volt, hogy több száz tömeggyűléssel támogassa a cseh politikusok törekvését, amely a Monarchia trialista átalakulására irányult. Ezeket a gyűléseket az ír példa nyomán eredetileg Meetings-nek nevezték, majd a huszita tradíciókat felélesztve a „tábor” elnevezés honosodott meg.¹⁷

A társadalom különböző rétegei között meginduló párbeszéd és a tömegagitáció által kiszélesedő kommunikációs folyamat részesévé vált a napilap is, a cseh napilapok nagyszámú gyarapodásával. A hetilapokban azonban hiány mutatkozott. A cseh nyelven olvasók körében igen kedveltek voltak a humoros-szatirikus lapok, mint a *Humoristické Listy*, és a *Šipý* és a műveltebb közönség számára íródott irodalmi-művészeti lapok, mint a *Lumír* és a *Květy*. De széles közönségnek szóló ismeretterjesztő-szórakoztató családi hetilap az 1860-as évek második feléig nem tudott meghonosodni a cseh újságírásban, bár igen szín-

¹⁶ Nagy Miklós életrajza. V. U. 1905. 32. 507–508.

¹⁷ Elősegíti ezt a folyamatot az 1867-ben bevezetett liberális egyesületi törvény. A népgyűlések elnevezése „tábor”-nak a később híressé váló cseh történeztől, Jaroslav Golltól ered. Skalníková, O.: Společenský život dělnictva v Praze. In: Robek – Moravcová – Štánská (Ed.): Stará dělnická Praha. Život a kultura pražských dělníků 1848–1939. Praha, 1981.; Nolte, Claire: „Our Task, Direction and Goal”. The Development of the Sokol National Program to World War I. In: Seibt, F. (Hg.): Vereinswesen und Geschichtspflege in den böhmischen Ländern. München, 1986. 123–138.; Vojtěch, T.: Mladočeši a boj o politickou moc v Čechách. Praha, 1980.

vonalas kísérletek léteztek. Ilyen volt az 1840-es években Kajetán Tyl lapja, a *Pražský Posel*. Csinosnak nem mondható vaskos füzeteivel az iskola meghosszabbítását és szórakoztató olvasmánygyűjteményt jelentett. Leginkább Jan Neruda, a híres író és újságíró két lapját az *Obrazy životat* (Életképek 1859–1860) és a *Rodinná kronika* (Családi krónika 1862–1865) tekinthetjük elődnek. Neruda a német képes lapokat kiszorító első, gazdag kiállítású cseh illusztrált lapot kívánta megteremteni. Anyagi eszközök híján ez azonban a tudatos szerkesztés, a jó színvonalú irodalom ellenére nem sikerült.

Ebből a szempontból jelentett újdonságot 1867 júliusában a *Světozor* jelentkezése, mely 33 éven át jelent meg minden péntek délután. Rögtön az első számmal olyan hagyományt alapított, amelyet soha el nem hagyott; az egész család szórakoztatására és oktatására szánt alapos és megfontolt lap hagyományát. Ebben rejlettek erőnei és korlátai.

Tartalmi felépítése nem különbözött a műfaj diktálta szabályoktól, feltűnő viszont, hogy az élen a politikai áttekintés rovat állt. Eleinte a napilapokra oly jellemző politikai vezércikkkel is próbálkozott, Tonner főszerkesztő és a kiadó-tulajdonos Skrejšovský tollából. A korszak valamennyi nagyjelentőségű nemzeti eseményét közvetítették írásban és képen; így a koronázási kincsek áthozatalát Bécsből Prágába (1867), a nemzeti színház alapkövének letételét (1869). Ugyanebben az évben megemlékeztek Husz János születésének 500. évfordulójáról (1869), ezt megelőzően Palacký 70. születésnapja alkalmából méltatták érdemeit (1868) és tudósítottak Božena Němcová emlékművének ünnepélyes felavatásáról. 1870–71-ben a lap figyelmét szinte teljesen lekötötte a porosz-francia háború, részletesen beszámolt a harcoló hadseregek elhelyezkedéséről, szerveződéséről, a lapok közül először mindezt pontos térképekkel kiegészítve, és közölte a hadvezérek életrajzait. Szimpátiája a franciák felé fordult.¹⁸

Általában elmondható, hogy a családi lapoktól szokatlan módon a politika erőteljes formában jelen volt oldalain, mégpedig jellegét is befolyásoló pártpolitikai kötődés formájában. Ez a cseh sajtótörténet egyik specifikuma, minden lapnál kétség nélkül meg lehet állapítani, mely párthoz kötődik, és ez még a világnézeti semlegesség talaján álló képes hetilapokra is érvényes. A liberális-konzervatív Ócseh Párt dominanciája a *Světozor* tartalmában és szellemében egyértelműen kimutatható.¹⁹

A *Světozor* első korszakában az oktató-ismeretterjesztő rész az erősebb, ezen belül is a humántudományok. Fontos szerep jut az életrajzoknak a tárgyalt személy arcképével. Elsősorban a nemzeti tudomány, a művészet, és a nyelvművelés úttörői szerepelnek, mint például Balbin, Dobner, Hanka, Dobrovský, Jungmann, Purkyně, Škréta, Mánes. Mellettük több szláv politikai személyiség és író például Lermontov, Sevcsenko életrajza. Színvonaluk hullámzó, az egyszerű naiv leírástól a mélylélektani elemzésig terjed. Más nemzettek fiai inkább a rövid hírekbe szorulnak.

¹⁸ Vö: *Světozor* (a továbbiakban: Sv.) 1867–1875 évek tartalomjegyzékeit.

¹⁹ Az Ócseh Párt Rieger és Palacký vezetésével a cseh történelmi államjog alapján a birodalomban élő kis nemzetek egyenjogúsítását követelte. Elvetette a dualizmust, és az osztrák–magyar kiegyezés megakadályozására irányuló kísérleteinek kudarca nyomán erőteljessé vált politikájában az orosz orientáció, a pánszlavizmus. A főként értelmiségieket, nagyiparosokat és nagykereskedőket, bizonyos nemesi-birtokos köröket tömörítő párt, bár 1891-ben végleg elvesztette a választásokat, de a század végéig az ország egyik legfontosabb politikai tömörülése maradt. A lap direkt pártpolitikai kötődésének egyik példája, hogy a lap alapításkor Fr. Skrejšovský, a kiadó tagja volt az Ócseh Párt 1867-ben a moszkvai néprajzi kiállításra induló delegációjának. A látogatás, amelynek során a cár is fogadta őket, nyílt tiltakozás volt a kiegyezés ellen, s egyben politikai demonstráció az orosz barátság mellett. E. Tonner az első szerkesztő visszaemlékezése: Zpaměti redaktorských Světozora. *Světozor* 1886. szeptember 10. 610. A kiegyezést megelőző korszakra: Heiszler Vilmos: Ausztrószlavizmus – auszrohungrizmus. In: *Forradalom után – kiegyezés előtt*. Szerkesztette: Németh G. Béla. Budapest, 1989. 446–464.

Az ismeretterjesztés kiemelkedő teljesítményét nyújtja a 4. évfolyam, amely a szerkesztőségi felhívásra beérkezett írások nyomán megkezdí a cseh városok és községek történetének és címerének leírását. Ugyancsak ebben az évben megindul a cseh-morva könyvtárak állományát feltérképező mozgalom, olvasói közreműködéssel. A lap állandó vállalkozása a cseh műemlékek leírása; találkozzunk a prágai Tyn templommal, a Szent Vitus befejezésének terveivel, a strakonicei kastéllyal a kutna-horai reneszánsz díszkúttal. Minden esetben szemléltetésül képpel, rajzzal, olykor helyszínrajzzal kiegészítve.²⁰

Nagyon fontos szerep jut az útleírásoknak. Itt is érezhető a szláv befolyás. Jírásek Bulgáriában és kaukázusi hegyekben jár, Gabler Szerbiában, Jeřábek részt vesz a nagy szláv búcsún. De a lap itt tágabb horizontot nyit. Ismeretlen, új kontinensek tárulnak az olvasók elé Holub dél-afrikai, Pacl ausztráliai leveleiből. Kirajzolódik Amerika és Ázsia egyes vidékeinek képe is. Érdekességként megemlítendő a 2. és 6. évfolyamban Brábek cikksorozata a magyar tájról és viseletről. Figyelmét leginkább a pusztai köti le. Legalább ilyen jelentőséggel bír a néprajz; a cseh-morva és szlovák népszokások, jeles ünnepek mellett szerb népdalok, ukrán mondák és táncok közlése, főleg gyűjtő jelleggel. Az oktató részek statisztikával, technikatörténettel bővülnek. Különösen figyelemre méltó az első német-cseh műszaki szótár szöszedetének közlése František Špatný összeállításában Ezt követi a gépészeti, az erdészeti és vadászati szókincs gyűjtemény.²¹

Az irodalmi részre árnyékot vet a politika. A pártok mentén irodalmi szekértáborok szerveződnek, ezért sokáig szóba se jöhet, hogy az „Ifjú Cseh tömörülés” pártfogoltjai, a modernebb irányzatokat, a kozmopolitizmust képviselő költők, írók is helyet kapjanak. A cseh tradíciókat erősíti az a tény, hogy a lapban a költészetre fontos szerep hárul, bár nagy neveket nem találunk. Inkább az alkalmi költészet darabjaival találkozunk. Átmeneti jelenség Svatopluk Čech szerkesztése idején az ifjú tehetségek felbukkanása, mint Vrchlický, Holeček, induláskor Sládek, akik azután átpártolnak az ifjúcsehek irodalmi lapjához, a *Lumír*hoz. A próza színvonalasabb, itt közli például Karolina Světlá regényét folytatásokban és számos elbeszélését. Megjelenik a történelmi regény és vele két prominens személyisége Alois Jirásek és Václav Beneš Třebízský, akik ezentúl folyamatosan dolgoznak a lapnak.²²

A kulturális rovat eléggé szerkesztetlen benyomást kelt. Külön szerepelnek a hazai hírek irodalomról, képzőművészetről, zenei újdonságokról, könyvtárügyről és pedagógiáról, művelődési egyletekről, a Hlaholról, az Umělecka besedáról, a Museumról, a Maticéről, továbbá folyóiratszemle, a többi cseh folyóirat népszerűsítésére. Ha ezek a hírek elfogynak, meglehetősen esetlegesen egymás mellett sorakoznak a külföldiek.²³

A *Světozor* történetében 1883-mal új korszak indul, midőn a nagy prágai könyvnyomda és kiadó tulajdonosa, František Šimáček veszi át a lap kiadását. A szerkesztőség vezetését unokaöccsére, az író, újságíró Matěj Šimáčekre bízta. A korábbi időszakhoz képest a folyóirat külső megjelenésében, funkciójának meghatározásában, felfogásában egyaránt változások mennek végbe. A szerkesztői szándék – amelyet M. Šimáček visszaemlékezésében fogalmaz meg – az, hogy az újság ezentúl mint művészeti és irodalmi folyóirat a cseh képző- és írásművészet méltó képviselőjévé váljon, mindezzel együtt valódi családi lap maradjon. Külső megjelenésének színvonala sokat javul, ezentúl fényes papírra nyomják, a 90-es évektől fényképek és színek jelennek meg benne. Csökken a rovatok száma,

²⁰ A könyvtárakról szóló cikksorozat: Slavným správám knihoven v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Sv. 1870. 55. 1871. A városokról és címerekről szóló sorozat: Sv. 1871. 6–11. szám. Chalupa, F.: Devátenácte ročníků Světozora. Příspěvek k dějinám literatury české doby nejnovejší. Sv. 1886. 613–614., 627–630. (a továbbiakban: Chalupa)

²¹ Chalupa: Sv. 1886. 643., 659–662, Fučík, Julius: Paměti Světozoru česká literature. 1958. (a továbbiakban: Fučík) 33–34.

²² Alois Jirásek a Světozor. Sv. 1941. 417. Fučík 30–32.

²³ Vö. a Světozor 1867., 1870., 1873–1875., 1877. évfolyamainak tartalmát.

amelyek az új tördelés folytán jobban elkülönülnek és egyszerűbb szerkezeti képet mutatnak, tartalmilag is állandó jelleget kapnak. A legjelentősebb változás azonban az, hogy a politikai cikkek, majd a politikai megnyilvánulások lassan elmaradnak belőle, s az irodalmi tanító és szórakoztató írások töltik ki hasábjait.

A cseh politikában és a közéletben végbemenő, az 1880-as évek óta egyre gyorsuló változások nyomot hagynak a lap oldalain. A társadalom szociális átrétegződésével fokozatosan aktualitását veszíti az 1860-as évek programja, amelyben a cseh gazdasági, társadalmi és kulturális pozíciók megerősítésére irányuló törekvések (rendiből polgári társadalommá válás) összhangban álltak a cseh nemzet államjogi egyenjogúsítását célzó mozgalommal. Az érdekek artikulációja folytán idővel „az egységes nemzeti mozgalom eszménye megvalósíthatatlan politikai fikcióvá merevedett”. Így a *Světozor* sem tudott a továbbiakban az aktuális osztársadalmi és össznemzeti érdekek védelmezőjének szerepében fellépni. A mögöttes álló Ócseh Párt politikai ereje az 1889-es tartományi, majd az 1891-es birodalmi választásokat követően megroggyan, bár az ifjúcsehekkel együtt egészen a századfordulóig nem szűnik meg egy nemzeti alapon működő cseh tábor részese lenni.²⁴ A korabeli „össznemzeti érdekek” közvetítésére a *Světozornak* utoljára a Prágában megrendezett országos jubileumi kiállításakor a 24. évfolyamában (1890–1891) nyílik alkalma. Riportsorozatban mutatja be a kiállítás épületeit és méltatja a cseh ipar remekeit, a természet és a népművészet kincseit, buzdít a cseh termékek vásárlására. Zárócikkében a szerkesztőség politikai krédóját úgy fogalmazza meg, hogy „minden, ami cseh, jó.” Épp ezért még fokozottabban, mint eddig a történelem felé fordul, aminek viszont aktualitást kölcsönöz az, hogy ekkor lángol fel az ún. kézirat vita. Irodalmi és politikai indulatok csapnak össze a Václav Hanka által 1817-ben felfedezett Králove dvůr-i és Zelená hora-i kéziratok körül, amelyekben a dicső múltat bizonyítandó ócseh epikus költészet töredékét vélték megtalálni. A *Světozor* korábban is gondot fordított a régi krónikák, levéltári iratok számbavételére, a hamisítási vitában az Ócseh Párt álláspontja, a kéziratok eredetisége mellett állt ki.²⁵

A lap hagyományaihoz híven folytatja az ismeretterjesztést néprajzi, tájleíró cikkeivel. Nem nő a természettudományos rovat terjedelme, sem színvonala. A lap gerincét viszont a szépirodalom képezi. Šimáček szerkesztése idején a lírai művek uralkodnak a próza felett. A leggyakrabban szereplő poéták Antonín Klášterský, Adolf Heyduk, Jaroslav Vrchlický, más közismert nevek inkább kivételesek. A nemzetközi szerzői jogvédő egyezmény életbe lépésével a fordítások száma csökken (Puskin, Heine, Nyekraszov). Változatlan erősséggel szerepel viszont a történelmi regény (Třebizský, Jirásek, Winter, aki a témáit humoros formába önti) és a szülőföld, a falusi élet idealizálása. Az utóbbi témában megjelenik a rea-

²⁴ A repedések jelei már az 1870-es években mutatkoztak. Az Ócseh Párt végül is a Taafe kormánnyal folytatott pontációs tárgyalásokba bukott bele, amely Csehország területi felosztását célozta meg, német határvidékre, cseh-német vegyes területekre és ún. cseh belföldre. Szervezeti téren viszont a cseh iskolaügyben, valamint a kereskedelmi és iparkamarák dolgában önállósággal kecsegtetett. Mindez az Ifjúcseh Párt aktív irányításával tömeges tiltakozó mozgalmat indított el. Paradox módon a választásokon az ifjúcsehek úgymond túlgyőzték magukat, amit a párt vezére, Grégr úgy fejezett ki, hogy „szerencésebb lett volna, ha kevésbé döntő győzelmet aratunk”. Ebben benne rejlett egyrészt annak a felismerése, hogy új nemzeti-politikai, stratégiai célokat nem tudnak és nem is kívánnak megfogalmazni, legfeljebb az ócseheknel megfontoltabb taktikát alkalmazni, másrészt a kispolgári és munkás tömegmozgalmak nyomán új politikai erők és nemzedékek léptek színre, ami szorongást váltott ki soraikban. A századforduló táján formálódó új politikai pártstruktúra elemzését nyújtja Urban, O.: A nagykorúvá érés gyötrelmei. In: Csehország a Habsburg Monarchiában 1618–1918. Szerkesztette: Szarka László. Budapest, 1989. 132–154. Urban, O.: Česká společnost 1848–1918. Praha, 1982.

²⁵ Az *Athenaeum* tudományos folyóiratban megjelent leleplező tanulmány megosztotta a cseh kulturális és politikai erőket. Tulajdonképpen a vita ürügyül szolgált a Masaryk körül csoportosuló tudósok és a konzervatív erők konfrontálódására. A *Světozor* a hozzászólásokat a vitához folytatásokban közli: Sv. 1886–1887.

lista ábrázolás és a női szerző is Gabriela Preisová személyében, aki a morva-slováckói népet jeleníti meg. Egyre bővül a képzőművészettel, zenével, színházzal foglalkozó rész, amelynek rovatai a 90-es években végleg szétválnak. Itt is kirajzolódik a lap konzervatív ízlése, általában véve elveti az irodalmi realizmust. A Mánes egyesület második kiállítása kapcsán a képzőművészet fejlődéséről elmélkedik, amelynek irányát továbbra is a cseh nemzeti témák és a hazai természet megidézésében látja. Minőségileg fejlődik viszont a színházi és zenei rovat. Itt már nemcsak arról olvashatunk, hogy valamit valahol, valamikor, valakik játszanak, hanem olykor műelemzést, szcenikai értékelést is kap az olvasó.²⁶

Hasonló minőségi változáson megy keresztül a lap képi része. Az első évfolyamok évi 250 illusztrációt tartalmaznak, ez, Šimáček szerkesztősége alatt a duplájára szökik fel. Az első két korszakban fametszők, rézkarcolók és festők nevével találkozunk, az 1890-es évektől fényképészekével is. Az 1870-es években csatlakoznak a laphoz olyan neves művészek, mint Mánes, Brozik, Cermák, Marák, őket követi Aleš – aki az 1886-os fejléct is tervezi –, valamint Liebscher, Hynais, Mucha. Šimáček, a század utolsó évtizedeiben a hagyományos ócseh ízlésnek megfelelő motívumok mellett, az esztétikumra is nagy súlyt helyez, művészi reprodukciókat, portrékat és zsánerképeket közöl.²⁷ Megújítja a mellékleteket világos zöld papíron, 4 oldalon, amelynek nagy részét a hirdetések teszik ki. Ebben újból feltűnik a találós kérdés, a rejtvény, az anekdota, amelynek megvolt a külön olvasótábor. Folyamatosan jelen volt a sakkrovat és az olvasói levelek.

A *Světozor* sorsa 1899-ben váratlan fordulatot vesz, midőn a lap tulajdonosai, Bohuslav és Jaroslav Šimáček, Matěj Šimáček unokaöccsei eladják a lapot Jan Otto, a legnagyobb prágai kiadó vállalatának. A *Světozor* így egybeolvad Otto lapjával, a *Zlatá Praha*val és rövid kihagyás után ezentűl annak mellékleteként jelenik meg.²⁸

A *Světozor* nem tudott megöregedni – mint ahogy egyik méltatója Julius Fucík emlékezik meg róla – mert sohasem volt igazán fiatal. Kezdetben sem kergetett megvalósíthatatlan álmokat, nem pazarolta a bátorságot „példás megfontolással íródott”. Nyitott volt bizonyos eszmei, ízlésbeli törekvések irányában, de mindig csak bizonyos határokon belül. Mivel családi lap volt, ismernie kellett és el kellett fogadnia a korlátokat, hogy ez nem bizonyult eredménytelennek, jelzi, hogy a fő vevőkör, a kispolgári rétegek családai olvasótáborának többsége akkor is „ő” utána nyúlt, amikor már volt modernebb, színvonalasabb. Olvasóiból nem nevelt költőt, álmodozó festőt, sem tudóst, de kultúra iránt érdeklődő és azt igénylő embereket igen.

„A Hét” – a városi poézis lapja

„Nincs magyar főváros? Építsünk egyet. Nincs magyar társadalmi regény? Írjuk meg ... Nincs magyar sajtóiroda és könyvnyomtatás? Szervezzünk olyat is ... bolygassuk meg az akadémiai, emancipáljuk a zsidókat, ne vessük ki a vármegyét, építsünk vasutakat, ássunk csatornákat ..., fordítsuk magyarra Macaulayt és Mommsent, Shakespeart és Augiart ... és úgy melleleg csináljuk meg a magyar büntetőtörvényt.”²⁹ Így szól a leltár, melyet a fiatal írók az 1867–1880 közötti esztendőök történéseiről készítettek, amikor Kiss József,

²⁶ Chalupa idézett műve; Sv. 1886. 743–746., 755–756., 803–807., 823–830. Literarische Notizen Politik 1881. é. 1. Šimáček, M. A.: Velecteným našim přátelům... Sv. 1886. é. 26. 1–3.

²⁷ Skřejšovský: Josef Mánes. O jeho spolupráci ve Svetozoru. Východ 1886. é. 1. 7–9. Marek, F.: Obrázkový časopis, předchudce dnešního magazínu. Typografia 1935. é. 11. 282–285. Třicetpet let od smrti malíře Karla Liebschera, ilustrátora Svetozoru. Sv. 1941. é. 18. 210–211.

²⁸ A *Světozor* eladása váratlanul érte az irodalmi köröket is, hiszen a lap már a következő évfolyamot készítette elő, és cikkeket kért be a szerzőktől. Sorsáról a korabeli sajtóban egymásnak ellentmondó hírek röppentek fel, valóságú a tulajdonosok vagyonjogi vitája állt a háttérben. O sloučení *Světozora* se *Zlatou Prahou*. Radikální listy 1900. é. 18. 2.

²⁹ *A Hét*. 1892. Karácsonyi szám. 837.

a Zsidódalok költője 1889 karácsonyán elindítja munkatársaival *A Hét* című folyóiratot „olyan közönségnek, amelyen még nincs, olyan írókkal, akik még csak lesznek.”³⁰ E frapáns megfogalmazás mögött az a szerkesztői szándék rejlik, amely mintegy megelőlegezi olvasóinak a századvég modernségét, amelyben az európai kultúrfővárosokhoz való felzárkózás igényét egyesíti Budapest nem leplezett, elfogulat szeretetével.

Régi irodalmi szokás szerint – vallja Kiss József – az első számokat felcícomázta országos híru nevekkal. A mutatványszámban Krónikával indít a hét eseményeiről, majd ezt követi a tárca Dóczi Lajostól, gróf Csáky Albinné írása az irodalmi szalonról, elbeszélés Jókaitól. Szerepel benne Jászai Mari, irodalomkritika Ambrus Zoltántól és egy kis divat. Rovatáiban költemény, novella, tárca, portré, szezoncikk, irodalmi, színházi és művészeti kritika és vegyes írások váltják egymást.³¹

Egy negyedréte alakban két ívnyi tartalommal, színes borítóval jelenik meg, minden számban műmelléklettel. Finom, elegáns címlapja már szecessziós motívumokat sejtet, ahol az olajágot tartó múzsa tollrajza mellett az elmúlt hetet idéző fénykép társul, legtöbbször a lap arckép-rovatához igazodva. Ebbe a kompozícióba már bekerül a reklám is a címloldal baloldalát elfoglalva, leginkább a lapot szponzoráló cégeket előtérbe helyezve.³² Tördelése, a papír és a nyomdafesték minősége, az éles képek és az elegáns oldaltükrök elárulják, hogy a szerkesztő a külalakra is odafigyel. A kortársak szerint megjelenésével a *Paris Illustré*-re emlékeztet.

Társadalmi-irodalmi-művészeti közlőnként jelöli meg önmagát, amely igyekszik szorosán követni a hét eseményeit, de „... nem apróra szedve, hanem kultúrhistoriai szemüvegen keresztül”, és így „aktualitásánál fogva a hírlap, és forma tekintetében a revue” egyvelegét nyújtja. *A Hét* szerkesztője jól érzékeli, hogy a magyar társadalom minden életjelenségét átfonja a politika, és ezért az újság „mind nehezebben tudott innen maradni azon a mesgyn, amely a társadalmi lapot a politikától elválasztja”. Így 1894-ben átkezes-teli lapját politikai és irodalmi szemlére, továbbra is hangoztatva azonban, hogy fölötte áll a mindennapok vitáinak és megmarad az irodalmi forma keretei között.³³ *A Hét* irodalmi és családi jellegét a politikai karakter helyett leginkább akkor hangsúlyozza, amikor az élesedő konkurencia harcban a század elején újabb előfizetőket kíván nyerni.

A Hét egy feltörekvő, új nemzedék lapja, amely túlnyomórészt a kiegyezés után született. Egészen másként viszonyulnak a reformkor, a szabadságharc eszméihez, az abszolutizmus gyötrelmeihez, mint apáik, számukra mindez már történelem. Ők nem a vidékről a fővárosba feláramló tízezrek, hanem többnyire a második-harmadik városlakó generáció tagjai, akik beleszületnek a birodalmi keretek között kibontakozó viszonylagos jólétbe, ahol „senki nem veszélyezteti, sőt mindenki magasztalja a nemzet önállóságát, erejét, gazdasági és szellemi alkotóképességét”.³⁴

De hol az ő helyük ebben az erőterben, elegendők-e számukra az e keretek által behatárolt érvényesülési mezők? A válasz egyértelműen nem. Úgy érzik, ennek a generációnak is le kell tennie a névjegyet, és ehhez új világszemléletre, új eszközökre van szükség. Ambiciózusak, harcosak és olykor kíméletlenek, és ez a harc az ősidág, az avíttág ellen irányul.

A Hét már első számaiban támad az irodalmi népiesség, a népieskedés, a „frázisos hazaffyság” a „sújtásos kifejezések”, a duhajkodó beszédmód, a sovinizmus és a klikkszemlélet ellen. A kritika éle elsősorban a Gyulai intencióit követő, Beöthy Zsolt diktálta irodalomszemlélet ellen irányul, amely uralkodik az Akadémián éppúgy, mint a Kisfaludy Tár-

³⁰ Kiss József kerekasztala. Szerkesztette: Kóbor Tamás. Budapest, 1937. (a továbbiakban: Kiss 1937.) 19.

³¹ Kiss 1937. 19.

³² Fővárosi Lapok, 1889. november 28., december 5.

³³ *A Hét* mutatványszáma, 1889. december elején 20–21., 1894. április 1. 206.

³⁴ *A Hét* mutatványszáma, 1889. december elején 20–21.

saság és a Petöfi Társaság ülésein. Beöthyék viszont szemükre vetik az ifjú íróknak, hogy nem írnak történelmi regényt és drámát a magyar lélek feltárására, helyette a jelenhez fordulnak.³⁵ A *Hét* írói, esszéistái öntudatosan vágnak vissza, a nyugati típusú szerves nemzeti fejlődésre hivatkozva, ahol az irodalom normális állapotának az felel meg, ha „nem állam és nemzetiségalkotó erő ... amely ... elvonja” tulajdonképpeni feladatától: „a forma tökéletesítésétől”, valamint kozmopolitizmusukat hangoztatják. Mit is takar ez? Ezzel kapcsolatban őket is kétségek gyötrik, mert tisztába vannak vele, hogy ők egy átmeneti kor gyermekei. Meggyőződésük, hogy ők képviselik a modern nagyvárosi embert, amelynek világa csupa ellentmondás. Kóbor Tamás 25 év távlatából is büszke arra, „...hogy mint valami szellemi szűrőn az új magyar irodalom A Hét-en keresztül áramlott és desztillálódott...” „Hány eszme ordít ma az utcákon, mely A Hét hasábjain döböntette meg a közvéleményt...”³⁶ Ilyen volt a feminizmus, verizmus, szimbolizmus, freudizmus, de bevallja, akortájt még ők is csak sejtették, mik is azok valójában.

A kétségek halmazából kirajzolódik a lap eszmei krédója, irodalmi normája és ízlése, amely „szereti maga fajtáját, de méltatja az idegent is”. Vagyis a „jelketlen kozmopolitizmus” és a „korlátolt népiesség” között kell mozognia, európai módon nemzeti irodalmat és pesti irodalmat kell nyújtania. Ebben megfogalmazódik ennek az idegen etnikumú ifjú társadalmi csoportnak az egyre erősödő vágya és igénye, hogy a nemesi-polgári magyar társadalom beemelje sorába, mely igény áthatja a lap szinte minden sorát, legyen szó nemzeti ünnepről avagy a konyhaművészetről. Tetten érhetjük törekvésüket arra is, hogy nyitottá, fogékonyá tegyék olvasóikat az új ideákra, modern művészetszemléletre, s a közízlés formálóiaként lépjenek fel. A *Vasárnapi Újság* még tanítani, nevelni kívánta olvasóit, ítélték és erkölcsi szentenciákat osztogatott *A Hét* azt vallja, hogy az erkölcsi normák nem egy abszolút világtörvény örök megnyilvánulásai, hanem helyhez és időhöz kötött változók. Az igazat, a szépet és a jót nem ehhez a törvényhez kötik, hanem a valósággal próbálják szembesíteni.³⁷

A hét eseményei adva voltak minden más lap számára is, de itt a válogatás, a megközeletítés, a formálás módja volt újszerű. A lap a politikai krónikában az események hátterét és előzményét is igyekszik megvilágítani. Nemzetközi bonyodalmak esetén kultúrhistoriai motívumokkal próbál egy-egy ország és kormány magatartására magyarázatot lelteni. Ennek a pszichologizáló-szociológiai attitűdnek része, hogy az események főszereplőit is emberközelbe hozza. Életrajzi portrék mindig is kedvelt műfajai voltak a korábbi enciklopédikus lapoknak. De itt a szereplők nem elérhetetlen magasságban trónolnak, még csak nem is

³⁵ Ignotus így érvel: „... világlátott és iskolajárt embertől azt követelni, hogy ne zengjen másról, mint szűrőről és tulipános ládáról ... képtelenség”. Másutt ezt írja: „Ha a népiesek érvelését elfogadnánk, Goethe nem volna német, mert knittelversen [négyütemű, páros rímű vers – L. D.] kívül hexamétert is írt. Byron nem volna angol, mert a könnyedség, s frivol szellemesség nem angol tulajdonság. Majd ad-abszurdumig fokozza a gondolatot: „... magyar ne járjon vasúton, mert a vasút nem magyar találmány, töröld el a minisztériumot, mert belga mintára épült. Döntsd le az új országházat, s lóháton hozz törvényt Rákoson ...”. Ignotus: Egy francia hölgy története. *A Hét*, 1891. január 22. 77–79.; Ignotus: Magyar-magyar, háromszor is magyar. 1894. október 14. 650–651.; Ignotus: Irodalmi agrarizmus. 1901. február 17. 110–111. Dóczy Lajos tárcája egy fricska az Akadémianak. 1889. mutatványszám. Tulajdonképpen a Beöthy-féle mitizálás az ekkor már idejétmúlt kuruc romanticizmust váltotta fel és helyette megalkotta a volgai lovas alakjában a magányos magyar faji típus megtestesítőjét, amely erkölcsi, esztétikai kategóriává lényegült át. Beöthy Zsolt: A magyar irodalom kistükré. Budapest, 1896. Vö. Juhász Ferencné: Az irodalomszemlélet változásáról a századfordulón. Irodalomtörténeti Közlemények, 1969. 566–577.

³⁶ Kóbor Tamás: Huszonöt év. *A Hét*, 1913. december 28. 830.

³⁷ Például augusztus 20-a nemzeti ünnepé nyilvánításakor nem az államalapító dicsőségéről emlékezik meg – ahogy ezt tradicionálisan a többi lapok teszik, hanem a nemzeti királyok idegen kultúrát, etikettet és szokásokat meghonosító érdemeit emeli ki. BP: Nemzeti ünnep. *A Hét*, 1890. augusztus 17. 66–67.; Ignotus: Irodalom. Kozma Andor. *A Hét*, 1892. december 4. 787–786.

előkelő távolságtartásba burkolódnak, hanem – nem is annyira tetteikkel, mint inkább magatartásukkal, mozdulataikkal, érzelmi reakcióikkal – azt sugallják az olvasóknak, hogy ugyanolyan polgárok, mint ők.

A *Hét* egyetért a Habsburg Monarchia külpolitikájával és Németországhoz fűződő szövetségi kapcsolatával, ugyanakkor mint kultúrnemzetet Franciaországot tünteti ki töretlen figyelmével. Belpolitikai krónikáiban terítékre kerül mindenki, aki a magyar közéletben számít, aktív és távozó politikusok (Tisza Kálmán, Tisza István, Bánffy Dezső, Apponyi Albert, Wekerle Sándor, Baross Gábor) éppúgy, mint egyetemi magántanárok, különböző felekezetek főpapjai. Sikra szállnak az ipari-bankkörök befolyásának növeléséért, fellépnek a konzervatív agrárius erők ellen, sőt pártolják az egyházpolitikai reformokat. A szociális feszültségek enyhítését igénylik humanitárius alapon, de a magyar vidék sorsa, a tanyák pusztulása, a kivándorlás problémája kivételes esetektől eltekintve hidegen hagyja őket.³⁸

A Krónika, az Innen-onnan rovatok, a „Saison-cikkek” – ellentétben korábbi lap társaságokkal – még a látszatát is kerülni kívánják annak, hogy az események filozófiai mélységű tárgyalásába bocsátkozzanak. Ellenben tudatosan versenyre kelnek a napilapokkal, amikor lendületes, de olykor felületes módon a híreket glosszába, kommentárba, humoros reflexióba, krobiba, fiktív interjúba csomagolva kínálják az olvasóknak. Mesélnek mindenről, az alkotmányrevízióról, a löversenyekről, a bankok világról éneket költenek, és dalban áradoznak a szilvórium nagyszerűségéről. Ez az a szellemi és formai plusz, az írói véna, a tehetség tobzódása, melyre *A Hét* oly büszke. A lap írásaiban ott kavargó a század második fele polgári értékvilágának valamennyi eszmei-művészi irányú ellentétpárja. Egyszerre van jelen a pozitívizmus és újkantianizmus, realizmus, naturalizmus és impresszionizmus, materializmus és irracionalizmus, liberalizmus és etatizmus, historizmus és szecesszió. Mindaz, amivel a késleltetett magyar polgárosodás szembe találja magát a századforduló táján, összefut a lap hasábjain.

A Hét a városi poézis lapja, s természetesen kávéházakban szerkesztik. Indulásakor a Váci utcai Koronában, majd 8 éven át a Centrálban, ahová a szomszédos Grassalkovich palotából, az Athenaeum nyomdájából a szedőgyerek átszalad a korrektúrával. *A Hét* írói a francia irodalom bűvkörében élnek, gyakorta megfordulnak Párizsban és témaválasztásukban, írói eszköztárjukban a francia minták dominálnak. Legnagyobb hatást Zola gyakorol rájuk, tőle tanulják el az egyes társadalmi osztályok egymással való célzatos szembeállításának technikáját, amelyből kifejlesztik alakjaikat és legfőbb jellemtulajdonságaikat, magyar talajba ültetve. Fajsúlyosan jelen van a városi téma, elsősorban Budapest mint formálódó világváros, hol mint főszereplő, hol mint háttér, hangulatfestő. Kóbor Tamás egész regénytrilógiát szentel a fővárosnak, amelynek első részében apró részletességgel írja le a Koronaherceg utcát üzleteivel és vásárlóival. Molnár Ferenc írói vénája először a *Józi* című művében csillan meg. Jósi az „enfant-terrible”, de nem a párizsi, hanem már a pesti bulváron termett zsidó pszichéből sarjad. Tóth Béla Esti leveleiben a párizsi „chronique” műfaj elevenedik meg a pesti aszfalton. Hétről-hétre nem maradhatnak el Emma asszony levelei, amelyeken keresztül egy átlagos pesti polgárosszony átlagos életmódja kel életre, korántsem átlagosnak nevezhető ignotusi gondolat sorokkal és szellemességekkel megfűszerezve.³⁹

³⁸ *A Hét*, 1892. február 14. 107.; *A Hét*, 1892. május 15. 305–307. Vö. Semper (Kóbor Tamás): Emanczipált nők. *A Hét*, 1896. december 25. 911–912. Semper (Kóbor Tamás): Az agrárszocializmus. *A Hét*, 1897. január 31. 65–66. Semper (Kóbor Tamás): Jobb erkölcsöket! *A Hét*, 1897. február 28. 134–135.

³⁹ Kóbor Tamás úgy emlékezik, hogy regénytrilógiáját (Budapest 1900; „Ki a ghettoából!”; Hamupipőke önagysága 1901.) Zola Lourdes-Romes-Paris regényei ihlették. Zola mellett nyomot hagy még Barrés pszichologizmusa, Anatol France, Maupassant (Ambrus Zoltán, Bíró Lajos) De Feuillet, Flaubert kispolgári világa (Kárpáti Aurél). Minderről részletesebben lásd László Erzsébet: Francia hatások. *A Hét* című folyóirat. Debrecen, 1937.; Sánta Gábor: A kiábrándult urbanitás poétája. Budapesti Negyed, 1999. tavaszi szám. 12–49.

A *Hét* lírájában már nincs helye üresen kongó hazafias ódáknak, biedermeieres szerelmi daloknak, annál inkább Heltai Jenő aszfaltverseinek, Ábrányi Emilnek, Kozma Andornak, Endrődy Sándornak, Ignotusnak. Igaz, oly nagy géniuszokkal sem találkozunk, mint a 30 évvel korábban megjelent lapokban, legtöbbször a „zsúrköltő” Makai Emil jelentkezik. Ugyanakkor a századelőtől kezdve rendszeresen teret kapnak az új generáció tagjai, Kosztolányi, majd Tóth Árpád és társai. Egyaránt erőssége a lapnak a próza, a regény és a novella, mely utóbbi fénykorát éli, és ebből a legjobbat nyújtja az olvasónak. A *Hét*hez indulásakor kötődő írók: Kóbor Tamás, Ambrus Zoltán, Bródy Sándor, Thury Zoltán, Krúdy Gyula, Molnár Ferenc, Justh Zsigmond mellett felbukkannak a nagy öregek is, mint Jókai és Mikszáth. De Kiss József teret enged a nemesi-úri ízlést propagáló tehetséges fiataloknak is, mint Herczeg Ferenc, Bársony István, Pekár Gyula. A repedés jelei az új század beköszöntésével mutatkoznak, amikor ezek az írók már az *Új Idők* felvirágoztatásán munkálkodnak. Ugyanakkor Ignotus és Ambrus Zoltán is megválnak a laptól, hogy életre segítsék a *Nyugatot*. Jelen van a lektúr is, amelyet a szolnoki főispán felesége, Beniczkyné Bajza Lenke, Szabóné Nogáll Janka, Pekár Gyula és Erdős Renée neve fémlel. A lap érzékeny a világirodalom újdonságaira is: a francia társasági drámák és novellák szerzői – Maupassant, ifj. Dumas, Daudet, Prévost, Anatol France mellett a realizmust az oroszok képviselik, de megtalálhatjuk Stendhalt és Strindberget is.

Irodalmi-, művészeti, színházi és zenei rovataiban is többet nyújt, mint egyszerű számadást a bemutatókról. Művészeti vitacikkeket is közöl, egyértelműen támogatja az új irányzatokat képviselő művészeteket, a nagybányai festőket, Dohnányit, Lechner Ödönt és társait. Erre garancia Lyka Károly, Osváth Ernő, Ignotus, Fülep Lajos biztos ízlése.

A *Hét* stílusát, nyelvezetét egy világ választja el a 70-es, 80-as évek újságjától. Hiányzik belőle a frázisos szónokiasság, az erőltettség, a körmondatok bonyolultsága, a túlzott nyájaskodás és affektálás. Ellenben eleven, szókimondó, öntudatos, néha fölünyes, esetenként pimasz. Olykor egy kicsit elérzékenyül saját nagyszerűségétől, de egyaránt hajlamos az ironiára és az öníroniára. Szkeptizmus csak Kóbor Tamás, Justh Zsigmond egyes írásait lengi be. Egyre jobban közelít az élőbeszédhez, fordulataival, olykor szabálytalannak tűnő, meglepő szövegeivel természetesnek tűnik, mintha egy virtuális kávéházban csevegőnek. A *Hét* tetszeni akar olvasóinak, egy kicsit imponálni is, ezért szüntelenül újabb és újabb szellemi petárdákat repít fel és hagy levegőben, mintegy arra várva, hogy olvasói holnap folytassák gondolatait a márványlapos kávéházi asztaloknál.

Az új, szokatlan hangnem, a csevegő stílus már az induláskor felkeltette a közönség érdeklődését. Mindennapos jelenet volt, hogy „az Erzsébet körút uzsonnázó kövér asszonyosságai a kis gyermekük részére a *The Illustrated London News*-t, míg maguk szórakoztatására a *Hét*-et reklamálták a pincértől”. Krúdy felidézi azokat az időköt, mikor is szombat délutánonként Kiss József megjelent a New York-ban és „élénk figyelemmel kísérte, hogy mely vendégek kérik a frissen megjelent *A Hét*-et az újságos gyerektől.” A lap olvasótáborára elsősorban az akkulturáció-asszimiláció útját járó bankár és kereskedő családok hölgytagjaiból kerül ki, a nagyvárosi hivatalnokok, polgári értelmiségiek köréből. Az újdonságokra fogékony, modern nőknek íródik, „akik már nem leveleznek a Képes Családi Lapok zöld borítékain, hanem nemsokára már gimnáziumba járnak.” Előfizetői közé tartoznak a vidéki kaszinók, előkelő leánynevelő intézetek, úri családok tagjai, akik „bár nem mindig értették meg Ignotus krónikáit, ellentmondani székelyelltek.”⁴⁰

⁴⁰ Kiss József estéje. Mese a varrógépről. In: Krúdy Gyula: Írói arcképek. Budapest, 1957. I. köt. 479–495.

A „társasélet legmagyarosabb és legnemesebb közvetítője”, az *Új Idők*

Öt évvel *A Hét* első számának megjelenése után egy új lapot bocsát útjára a Singer és Wolfner Kiadó, amely tudatosan Kiss József újságjának ellenpontjává kíván válni. Wolfner József, aki az első időkben maga is tevékenyen részt vesz az új lap arculatának kialakításában, egy olyan lapot kíván indítani, amely a hangsúlyt „nemzeti és úri voltára” teszi, „egy új folyóiratot, amelynek minden számát művészi gonddal ..., tiszta és morális intenciókkal” szerkesztenek, és a modern, de alapvetően tradicionális szellemű írók méltó lapja lesz. Ezért fogadja el Bródy Sándorral szemben Herczeg Ferenc programját, amely nem kulturális igényéseket és szellemi csemegéket kíván feltálni. Ez ugyan nagyszerű lap lett volna – véli a későbbi főszerkesztő –, de nem éri meg a harminchónapos jubileumát sem.⁴¹

Figyelemre méltó, hogy a századvég másik sikerlapjának, az *Új Idők*nek a főszerkesztője is az asszimilánsok köréből kerül ki, ő azonban a vidéki Magyarországot képviseli. Herczeg Ferenc a bánáti svábság szülőtte, a verseci patikus és polgármester fia, aki a fehértemplomi magyar gimnáziumba jár, de első novelláiban még igencsak csikorognak magyar nyelvű mondatai. Azonban 1895-ben már elismert, beérkezett író. Herczeg hidat akart építeni a magyar szépirodalom és a magyar családok között – írja a lap 40 éves jubileumán. Az újságban felerősödnek a századvég meglehetősen homályosan körvonalazott eszmei tendenciái. Nemzeti alatt a magyarság régi időkből öröklött hagyományainak, hajlamainak és tehetségének, nemkülönbön faji sajátosságainak felelésztését érti, melyet ötvözni kell az új idők követelményeivel.⁴²

Melyek az „új idők” diktálta feladatok? Magyarország kultúrállammá válásán kell munkálkodni, amelyben nagy szerep hárul a családra, a magyar nőre – véli a programadó cikk szerzője. Európa és Magyarország ismét egymást kizáró fogalom párrá válik, amikor újult erővel leszögezi, hogy „külföldi eszközökkel lehet európai kultúrát teremteni Magyarországon, magyar kultúrát soha. A kultúra nem nemzetközi kincs”.⁴³ A kategorikus kijelentést azonban nem kell túlzottan komolyan vennünk, bár kétségtelen, a lapban ritkán találkozunk külföldi nevekkal. Az *Új Idők* rovataiban, tartalmában mégis ezer szállal kötődik az európai kultúrához, és üzleti érdekei is ezt diktálják. Az előfizetői tábor gyarapítására nem felejt el közölni összes számában, hogy a párizsi *Illustration*-nal egy időben adja közre a dívat fővárosának újdonságait.

A lap szerkesztőgárdája minden idegszálával érzi, hogy a magyar középosztály egyre távolul és erősödő rétegeiben gyökeret ereszt a századforduló közeledtével az európai városi-polgári kultúra, és hajszálygyökereinek keresztül leszivárog az alsó középosztály soraiba. A hangsúlyt kétségtelenül a nemesi-úri életmód, ízlés- és magatartásminták közvetítésére helyezi, de a lap cikkei éppen annak bizonyosságául szolgálnak, hogy a társadalomban a századforduló táján minden eddiginél intenzívebb átjárás van a nemesi és polgári kultúra csa-

⁴¹ Bródy és társai egy harcos, úttörő folyóiratot képzeltek el, olyasfélét, mint ami később a Nyugat lett. Ezzel szemben a Herczeg-féle csoport nem az íróknak, hanem a magyar családoknak akart lapot adni, amelyet még a tizenöt éves kislány is kézbe vehet. A vitát tulajdonképpen Mikszáth döntötte el Herczeg javára. Surányi Miklós: Herczeg Ferenc. Budapest, 1925. (a továbbiakban: Surányi) 38. Gáspár Jenő: Az *Új Idők* félévszázada. *Új Idők* (a továbbiakban: *Ú. I.*), 1944. karácsonyi szám 531.

⁴² Az olvasóhoz *Ú. I.* 1894. december 16. 1. Az *Új Idők* emlékkönyve. Budapest, 1935. II. köt. 930.

⁴³ A magyar társadalom *Ú. I.* 1894. december 30. 31–32. E mögött a kijelentés mögött kétségkívül tetten érhető a liberalizmus lassú kifulladására nyomán erőre kapó neokonzervativizmus, neonacionálizmus, amelynek változatait a politikai életben az agráriusok, a tudomány és az irodalom területén Beöthy Zsolt, az újságírásban pedig Rákosi Jenő képviselte markánsan. Vö. 55. lábjegyzet, valamint Hanák Péter: A tudomány egyetemessége és nemzeti jellege. In: A tudománytól a tömegkultúráig. Művelődéstörténeti tanulmányok, 1890–1945. Szerkesztette: Lackó Miklós. Budapest, 1994. 46–55.

ternói között. Herczeg, aki a magyar szellemi életben eddig senkihez sem hasonlító módon érti a „kultúra csinálás” titkát, mint egy pontos szeizmográf érzékeli, hogy a millenniumi középosztály társadalmában egyszerre él a nyugalom, a béke, a kiegyensúlyozottság vágya, célként megfogalmazandó valósága és ennek illúziója, egyben az európai modernség mértéktartó igenlése. Mindez együtt magában hordozza a mindenkori átlagot. Ez az a hívó szó, amire bemegy a közönség a színházba Herczeg darabjára és kezébe veszi az *Új Időket*. S ezáltal válik a lap életrevaló intézménnyé, amit 1944-ig tartó fennállása is igazol. Ebben az időben az egyetlen lap, amely nem írókat, költőket formál, hanem tanítónők, postáskisasszonyok, körorvosok, kisvárosi ügyvédek, számvevői hivatalnokok ezreit.

A rovatok beosztása a tradicionális mintát követi. Regényvel, elbeszéléssel, színdarabbal indít, azután következnek a társadalmi és „ismeretterjesztő” cikkek, genréképek, az elmaradhatatlan portrék, leírások, majd versek és egy kis divat. Ezt követően a „mindenfélé” és az apróbb rovatok, mint irodalom, színház, szerkesztői üzenetek és mulattató. Mindez sok képpel dúsítva, de sokszor nem oda tördelve, ahol a szöveg található, így az olvasó lapozgathat. Címlapját Karlovsky Bertalan rajzolja, aki a turnürös, elegáns dámát helyezi a középpontba, lábai előtt a lap példánya hever, mögötte Budapest légképe a Lánchíddal és – a millenniumi plakátok ízlését idézve – a kürtjét megfújó magyar géniusz alakja tűnik fel. Az *Új Idők* nem helyez súlyt – a riport, a fotó térhódítása idején sem – az időszerű képekre, inkább festményeket, szobrokat reprodukál. Gyakran feltűnnek oldalain Pataky László magyar népeletről vett jelenetei, Neogrády Antal vadász témájú és a budapesti társasélet ihlette festményei, de az illusztrációs részt az édeskés, szentimentális ízlést sugalló zsánerképek uralják.⁴⁴

Herczeg azt az elegáns miliőt kívánja behozni lapja hasábjaira, mely novelláiból és regényeiből árad. Fő alakjai a dzsenteri, az arisztokrácia és a nő. Figyeli maga körül a fejlődő társadalmat, foglalkozik a „politikai élet alakjaival, a hivatalnokvilággal, a katonákkal és laleinerekkel, a professzionátus művészsel, az aranyifjúsággal, az ő magyar királynőivel ..., mindazokkal, akiknek van idejük élni, meg értenek hozzá.”⁴⁵ Rá jellemző módon ritkán ábrázolja őket munka közben, sokkal inkább társaságban, beszélgetve igyekszik őket megfigyelni, mely társalgásban az ármányé és a szerelemé a főszerep.

A lap lényegében azokat az írókat foglalkoztatja, mint *A Hét*, vagyis a kor legjobbjait. De a főszerkesztő teret enged a lap ízlésvilágától elütő, új hangot próbáló tehetségeknek is. Megjelenteti például Ady versét, nem feledve, hogy nem is olyan régen még Kiss József lapja adta közre Herczeg első novelláit. Az *Új Idők* irodalmi gerincét azonban a tradíciókat őrző művészek képezik. A költőkoszorút Endrődy Sándor, Szabolcska Mihály és Pósa Lajos alkotja. Ide írja Mikszáth a Szentpéter esernyőjét, rendszeresen jelentet meg novellát Herczeg Jókaitól, Gárdonyitól, Surányi Miklóstól és Csathó Kálmántól. A kor divatjának megfelelően „Szikra” álnéven itt közli gróf Teleki Sándorné társasági regényeit. No és persze az írófejedelem hetilapjában adja ki először regényeit, köztük a Szabolcska házasságát, a Pogányokat, az Andor és Andrást, a Gyurkovics ciklus további darabjait, a Fehér pávát, valamint 220 novelláját, több száz társadalmi kéréssel foglalkozó cikkét. Jellemző, hogy az első fordított regény, amit az *Új Idők* megjelentet, Ohnet műve, akinek hőse egy kommunista képviselő, akit a szerző megtérít és visszakalauzol az anyaszentegyházba.⁴⁶

⁴⁴ Vö. Benczúr Gyula az 1885-ös országos kiállításra és a millenniumra készült plakátjait, valamint az *Új Idők* címlapját, továbbá: Festészeti életünk a millenniumtól az első világháborúig. Budapest, 1983. 126–129.

⁴⁵ Osváth Ernő: Idegenek között. Herczeg Ferenc új regénye. *Új Magyar Szemle*, 1900. II. kötet. 518–522.

⁴⁶ Herczeg Ferenc: A gótikus ház (önéletrészlet). Budapest, 1985. 286–290. *Új Idők*. In: Hírlapjaink. A magyarországi hírlapok monográfiája. Szerkesztette: Szalárdy Antal. Budapest, II. kötet, oldal-szám nélkül.

A társadalmi, ismeretterjesztő cikkek, genréképek rovatba a nagy nevek felvonultatása a fontos. Ismeretterjesztésről jóformán nem beszélhetünk, üdítő kivételektől eltekintve, mint Lyka Károly, Malonyai Dezső képzőművészeti ízléstágító írásai. Avagy Szatmári Mór cikke a magyar társadalom átpolitizálódásának káros voltáról, aki ehelyett angol mintára inkább a civil szférát erősítené. Az első évfolyamban március 15-én Rákosi Jenő írja a vezércikket, Apponyi Albert is megjelenik. A Nemzeti Kaszinó és az Országos Kaszinó tisztújító beszámolóí az első helyen szerepelnek. Teret kapnak írásaikkal a budapesti társasági élet régi és új „sztárjai”, köztük a műértő, műpártoló és pompakedvelő, extravagáns gróf Keglevich István, Jászai Mari és Prielle Kornélia éppúgy, mint a bécsi színházi élet üdvöskéje, az új nőideált megtestesítő Pálmai Ilka. Ha nem is olyan mértékben, mint ekkor a *Vasárnapi Ujságban*, de fontos 1848 tradíciójának ápolása; egy évfolyamon belül többször olvashatunk „Petőfi utolsó előtti napjára”-ról, az aradi kivégzés utolsó szemtanújáról, a honvédfogyók művészetéről stb.⁴⁷ Az *Új Idők* minden eddigi lapnál nagyobb gondot fordít arra is, hogy gyakorlati tanácsokkal lássa el olvasóit, bevezesse őket a társadalmi élet rejtelmeibe – a farsangok, a bállok, a zsúrok és a fürdőélet világába –, csiszolja őket, miközben tőle megszokott módon azon kesereg, hogy már nem selyempuszlikos, arany pártás hölgyek táncolnak, hanem a fine de siècle-beli magyar Evelinek, Juliettek. Ír a lap az erdélyi konyháról, régi szüretekről, párbajokról, tengerparti nyaralásról, főúri babonákról, a falusi telekről. Jelen van a zene, főként a színház, de megtudunk egy s mást az alkoholról és a dohányzás ártalmairól, a Park Clubban folyó életről. Mindehhez 1902-ben az előfizetőknek Neogrády Antal két akvarelljének színes lenyomata jár: „Jön a pletyka”, „Itt a pletyka” címen.⁴⁸ Ez a siker receptje, és „a vidéki városok fiatalsága a magyar családok, a falusi kúriák kultúrára szomjas emberei hétről hétre valóságos izgalommal várták az új folyóiratot” – mereng el a múltan Surányi Miklós.⁴⁹

Az *Új Időkre* nem lehet ráfogni, hogy új szellemi távlatokat nyitott, de nevével ellentétben nem is ez volt a célja. Az indulástól az 1910-es évekig légies sznobizmus, egyfajta konzervatív illuzionizmus, egy csipetnyi kozmopolitizmus járja át sorait. Az általa kivetített társadalmi tabló még elviselte az úri-birtokosvilág elnéző kritikáját, ami „némi csiszolt társasági urbanitást” kapott, és ebbe még belefért „az enyhén frivol világfiasság” is. Herczeg, a szerkesztő pontosan annyit adott olvasóinak, amennyit a magyar viszonyok között adhattott. Szigorú kritikusa a mából nézve úgy véli, ő azonban „nem a nyugati aznapihoz, még csak nem is a félig tegnapihoz, hanem már az egészen tegnapihoz, sőt gyakran a tegnapelőttihez kapcsolódott”. A történész elnézőbb, a századforduló mentális univerzumában Herczeg és lapja inkább a félig tegnapot képviselte. Az első világháborút követően a lap színvonalára visszaesett, szemlélete olykor hírhedtté vált.⁵⁰

Zlatá Praha, az arany Prága hetilapja

Midőn az 1880-as évek első felében az irodalmi-művészeti csoportok egy új képes hetilap megjelentetésén fáradoztak, a cseh politikai-társadalmi életben új jelenségek kezdtek körvonalazódni. Az államjogi egyenjogúsításra irányuló meg-megújuló törekvések ugyan egészen 1918-ig zátonyra futottak, de a cseh társadalom belső erőiben egy átrendeződési folyamat indult meg. Már nem az 1860-as évek szociálpszichológiai attitűdje munkálkodott, hogy bizonyos pedagógiai-didaktikai eszközökkel az egész cseh társadalmat felsorakoztassák a nemzeti célok kivívására, hanem egyfajta társadalmi differenciálódás nyomán a súlypont és a figyelem az eddig is a három szinten jelentkező (gazdasági-szociális-közgaz-

⁴⁷ Vö. Az *Új Idők*, 1894., 1896., 1900., 1904. évfolyamainak tartalmát.

⁴⁸ Ú. I. 1895. I. kötet, 425. Az *Új Idők* könyveskalendáriuma. Budapest, 1902. 70.; Kenedi Géza: A budapesti magyarság. Ú. I. 1894. február 10. 132–134.

⁴⁹ Surányi 38.

⁵⁰ Herczeg Ferenc emlékezései. Bevezető. Írta: Németh G. Béla. Budapest, 1985. 7–32.

gatási) cseh-német ellentétek irányába tolódott el. Ezeken a szinteken viszont a csehek szívsós előrenyomulásának lehetünk tanúi, amely az élet számos területén érezte hatását. Bár a cseh társadalom szerkezete a századfordulőig túlnyomórészt kispolgári jellegű, de a cseh iparos-tőkés körök gazdasági befolyása, tőkeereje a hagyományos csehországi iparágakban, mint a textil-, az üvegipar, a gépipar és a faipar egyre jelentősebbé válik a Monarchián belül. A kereskedelmi és iparkamarákban többségbe kerül a cseh tagság és a városi vezető testületek jelentős részét a csehek foglalják el. Az állami hivatalok ügyintézésében a cseh nyelv a némettel egyenjogúvá válik. Az oktatás területén is érzékelhetők ezek a jelenségek, egyre nő a cseh középiskolák és reálgimnáziumok száma. Az 1868–69-es tanévben a prágai Polytechnikum cseh-német tagozatra bomlik, és 1882-ben mindez bekövetkezik a prágai Károly Egyetemen is. Ezzel az oktatás teljes vertikumában megvalósul a cseh nyelven történő tanítás lehetősége. Az önálló cseh egyetem a természettudományos gondolkodás és a realizmus eszmei talaján állva a cseh nyelvészeti, filozófiai, irodalmi, közgazdasági és történettudományi gondolkodás központjává válik. 1890-ben megalakul a Cseh Tudományos és Művészeti Akadémia. A műkedvelő előadások, koncertek, bálók belépőjegyeiből, a városi testületek, takaréktárak, egyesületek hozzájárulásaiból, a lakosság ún. krajcárgyűjtéséből 1883-ra felépül a Cseh Nemzeti Színház. Lassan lánghulni látszanak a harcok az idősebb nemzeti beállítottságú, hazafias, elégikus historizmusban gyökerező irodalmi nemzedék és a cseh talajban is gyökeret eresztő „moderne”, a Lumír csoport között.⁵¹

1884. január elején indul az új hetilap, a *Zlatá Praha* – Arany Prága néven –, amely mögött az egyik legnagyobb tőkeerővel és befolyással bíró könyvkiadó cég, Jan Otto vállalata áll. A lap a régi, bevált célkitűzéseket új körülményekhez igazodva kívánja megvalósítani. Ez a programban megfogalmazott jelzős szerkezetekben is érzékelhető, az ugyanis a hazafias érzület fenntartása mellett a „könnyed” nevelésre, a „nemes” szórakoztatásra, a cseh polgárság „minden fáradozást nélkülöző” művészi „felemelésére” teszi a hangsúlyt. Ehhez jól ismert neveket vonultat fel az ún. „jó” közönségnek. Családi lapként hirdeti magát, de a magasabb társadalmi köröket célozza meg. A külső megjelenés is ezt árulja el, nagy formátumban, jó minőségű papíron, füzetes kiadásban is megjelenik, elegáns színes borítóval.

Az első szám első oldalán Adolf Heyduk hazafias ódát zeng, a lap nevéhez hűen Prágáról. Emellett feltűnnek Vrchlický szicíliai eklogájának szentimentális hangjai. Třebízský természetesen történelmi novellát közöl. Jan Štolba a világ nevezetes fürdőhelyeire kalauzolja olvasóit, cikk jelenik meg az orosz színház fejlődéséről: Az arckép rovatban elsőként Tomáš Černý prágai polgármester szerepel, aki először nevezi arany Prágát, szláv Prágának.⁵²

A lap szemléletében és ízlésében egyfajta kiegyensúlyozó szerepre vállalkozik, amelynek egyik garanciája a kiadó-tulajdonos Jan Otto személye. Otto ebben az évtizedben intenzíven építi ki könyv- és újságkiadóból, valamint nyomdából álló vállalatbirodalmát. Fő feladatának a cseh olvasó színvonalas irodalommal való ellátását tekinti. Működésének középpontjában a cseh kultúra szolgálatára áll, amelynek hangsúlyozottan politikai jellege van. Azonban tartózkodik az Ócseh Párt és az Ifjú Cseh Párt közötti közvetlen pozícióharcoktól. Inkább az utóbbiakhoz húz, és javukra üzleti kapcsolatait veszi igénybe. A politikai

⁵¹ Kořalka, J.: Tschechen im Habsburgreich und in Europa 1815–1914. Wien – München, 1991. 95–97., 102–103., 112–117., 202. Jindra, Z.: Vizsgálódások a csehországi német-cseh gazdasági kapcsolatok tárgyában a 19. és 20. század fordulóján. In: Tradíciók és modernitás. Szerkesztette: Lipták D. – Ring É. Budapest, 1996. 109–122. Kádner, O.: Das böhmische Schulwesen und böhmische Institute für Volkserziehung. In: Tobolka, Z. V. (Hg.): Das böhmische Volk. Prag, 1916. 117–135.

⁵² Vlasteneckému čtenářstvu. Z. P. 1884. č. 1. Pozváni ku předplacení Z. P. 1884. č. 1. Tisíc čísel Zlaté Prahy. Z. P. 1903. č. 12.

életben való részvételt is szolgálatnak fogja fel, és nézeteinek két sarokpillérét, a nemzeti érzést és a szláv kölcsönösség eszméjét betagozza kultúraszervező tevékenységébe. Mind-ezen eszmék és a mögötte meghúzódó magatartás gyakorlatba ültetése Ferdinand Schulz szerkesztőre hárul, aki 14 éven keresztül irányítja a *Zlatá Praha*t.⁵³

A lap nyitva áll mindkét kulturális tábor szerzői előtt, de a határok jól érzékelhetők. A konzervativizmus felé hajló szerkesztő nem hajlandó a tegnap beváltat felcserélni a holnap homályos sejtelméiért. A hazai élet tanulmányozását részesíti előnyben poétikus vagy idealista perspektívából, elutasítja a fantasztikus dolgokat, a frivolitást, az érzékiséget. Nem kívánatosnak ítéli Zola naturalizmusát, és az extravagáns Česká Moderna törekvései még inkább távol állnak tőle. A korabeli kritika jól fogadja az új lap jelentkezését, a *Zlatá Praha* tartalmi gazdagságát, esztétikai tökéletességét. Meggyőződése, hogy ez a páros sikerre viheti az új cseh lap ügyét, a többi már az olvasókon múlik.⁵⁴

A lap tartalmát főként az irodalom tölti ki, a hagyományos regény, költemény mellett a modern publicisztikai formákat, a karcolatot, a tárcát előnyben részesítve. Egy rovatban szerepel az útleírás, a történelem, a néprajz, a természettudomány. Itt is fontos helyet foglal el az életrajz, a művészeti kritika, nő az illusztráció jelentősége. A modern újságírás szellemében a *Zlatá Praha*ra a politikai hírek teljes hiánya a jellemző. Tárca formájában kerülnek napirendre hétköznapi társadalmi témák. A lapra elég erős szociális hangvétel jellemző, különösen ünnepek táján, a karácsonyi számokban olvashatunk ilyen jellegű írásokat, amelyek azonban nem lépnek túl a polgári szolidaritás keretein.

Az ismeretterjesztés válfajai (az útleírás, a néprajzi-, történelmi cikkek) és témái, az érdeklődés iránya (a cseh vidék és népszokások leírása, a szlávok felé irányuló kitüntetett figyelem, az egzotikumok kerülése) nem nagyon különböznek a *Svĕtozor*ban megjelentektől, de legtöbbször karcolat formájában öltönek testet, ami lehetővé teszi, hogy a szakszerű beszámoló élményszerűbbé, elevenebbé váljon. Utat tör magának a pszichologizálás, már nemcsak az emberek külsejét jelenítik meg, hanem gondolkodásmódját, érzelmeit, magatartását is próbálják megidézni. Ezáltal az olvasókban is emocionális motívumokat indítanak el, reakciókat váltanak ki, és ha ez nem is cselekvésre, de legalább elgondolkodásra ösztönzi őket.⁵⁵

A lap művészeti rovatában már nemcsak leírások, hanem a közkedvelt művész portrék mellett kritikák, recenziók, műelemzések szerepeltek, nem kisebb szerzőktől, mint például Vrchlický. A lap zenei rovatának élén évekig a Nemzeti Színház operatagozatának vezetője áll, tőle veszi át V. J. Novotný zeneszerző. Ő Antonín Dvořákot kíséri el angliai koncertkörútjára, ahonnan rendszeresen cikket küld a lapnak a zenei világjárás eseményeiről. A színművekről Bedřich Frida számol be, a Nemzeti Színház későbbi dramaturgja. A képzőművészeti részt a lap mindenkori képszerkesztője felügyeli. A szerkesztő óvatossága itt is érzékelhető. Kerüli a művészeti-tudományos vitákban az állásfoglalást. Ez a terület a lap legszínvonalasabban szerkesztett része, amely hozzájárul az olvasó esztétikai neveléséhez.⁵⁶

A lapban a századforduló táján az élenkélés jelei mutatkoznak. Ezt megelőzi egyfajta versengés a *Svĕtozor*ral, amely végül is a *Zlatá Praha* felülkerekedésével, a konkurens lap kivásárlásával ér véget. Új főszerkesztő kerül a lap élére Jaroslav Kvapil személyében, változik az irodalmi rész szerkesztője (Dostal), és új a képszerkesztő, a neves szecessziós festő és grafikus Viktor Olíva. Mindez az irodalmi részen érezhető legkevésbé, a lap egybeolvad

⁵³ Lipták, D.: Zwei Unternehmer des kulturellen Bereichs in der Habsburger Monarchie (Jan Otto-Károly Légrády). Prager Wirtschafts- und Sozialhistorische Mitteilungen, 1997. 51–85.

⁵⁴ Čestí spisovatelé 19 století. Čs. spisovatel Praha, 1971. 175–176. Z. P. 1903. č 12.; Pokrok 1884. č 311., Politik, 1884. č 324. Našinec 1884. č 151.

⁵⁵ Z. P. 1884. 29., 47., 249., 262. Z. P. 1885. 587., 602., 619. Kořenský 10 részes sorozata, 1885. 181., 199., 219., 534., 551., 1884. č 31. 371., č 5. 23.

⁵⁶ A legszínvonalasabb portrék Smetanáról, Brožíkról, Škrétárol, Victor Hugoról, Jirásekról, Krásnahorskáról szólnak. Vö. a Z. P. 1884–1887., 1890–1893., 1895–1897., 1899–1903. évfolyamai.

az analóg, de mégsem paralel *Svĕtozor* munkatársi gárdájával. Itt is, mint a *Svĕtozorban* a nagy nevek dominálnak. A jelentős cseh regények közül számos a *Zlatá Prahában* jelenik meg először. Így Jirásek, Herites, Lier, Arbes több munkája. A költői részben Vrchlický és Heyduk emelkedik ki.⁵⁷ Arne Novák – a neves irodalomtörténész – úgy értékeli ezeket az időket, hogy „azok, akik fiatalként kerültek a laphoz, ma ötvenedik születésnapjukat ünneplik itt, és azok, akik gyerekként a Zlatá Praha képeit nézegették, ma tartalmának többségét alkotják”.⁵⁸

Újszerű viszont, hogy a hetilap egyre inkább két részre osztozik, irodalmira és tudósítóra. Megindul az aktuális hírek közlése, és a lap egyre inkább a képes híradó irányába mozdul el, követve ezáltal az általános európai tendenciát, leginkább a *Berliner Illustrierte Zeitung* példája nyomán, hasonlóan a nálunk is ekkor jelentkező *Tolnai Világlapjához*. Egy ilyen lap kiállítása nagyságrendekkel többre került, mint a *Svĕtozoré*, és erre cseh viszonylatban csak olyan tőkeerős cég vállalkozhatott, amilyen Otto vállalata volt.

Az illusztrációs anyag a *Zlatá Prahában* mindig is a legszínvonalasabb volt az összes cseh laphoz viszonyítva, viszont ezen a téren kellett a legnagyobb kihívással szembenéznie, a külföldi lapokkal történő összehasonlításban. Erre utal, hogy a *Zlatá Prahának* 22 év elteltével, az 1905-ös előfizetési felhívásban még mindig bizonygatnia kell, hogy kiállításában megfelel a német lapok minőségének. Az illusztrációt kezdetben itt is a fametszetek jelentik, amelyeket azonban a *Zlatá Praha* indulásakor, az 1880-as évek közepétől egyre jobban kezdenek kiszorítani a fotómechanikai reprodukciós eljárások. Az első számokban ezt még a bécsi *Angerer-Göschl* cégnél rendelik meg – ahogyan ez időben az *Ország-Világ* és a *Magyar Salon* –, de a harmadik évfolyamban már hazai termék is megjelenik. Klič, a *Borszem Jankó* egykori karikatúristája új eljárással kísérletezik, és Julius Marák szénrajzait ülteti át a később róla elnevezett „kličotypia” eljárással. A cinkográfiai és az autótipiai eljárás a képek finomítását és színezését jelenti, és segítségével a *Zlatá Praha* lapjain ezer számra jelennek meg a jó minőségű reprodukciók. Ezt az egykori híres fametsző, Jan Vilím cége, az Unie állítja elő a lap számára, amely később fuzionál Otto vállalatával.

Weitenweber képszerűsítése idején a képanyag jelentős részét még a művészi nyomatok teszik ki, a legnevesebb festők, grafikusok eredeti alkotásai nyomán, mint Mánes, Hynais, Brozík, Aleš, Liebscher Chitussi.⁵⁹ Midőn Olíva 1897-ben átveszi a lap képanyagának szerkesztését, a művészi anyag mellett egyre nő a képi tudósítás jelentősége, és a rajz helyébe a fénykép lép. Rögtön felhívással fordul az amatőr fényképészekhez, és elindítja a *Zlatá Praha* Krónikája című rovatot, s ezzel megkezdődik a hét eseményeinek fotódokumentálása. Eleinte még fennáll a zavar, mert a fotók többször egészen más szövegekhez vannak törölve, 1901-től viszont a díszítő fénykép az irodalmi szöveg között jelenik meg, míg a tudósítói a lap külön oldalain. Az első ilyen profi munka a lap 33. számában tűnik fel, amely Ferenc József csehországi látogatásának minden mozzanatáról beszámol. A fényképsorozat megkomponált, dinamikája van, és a képek alatti szöveggel tömören, tárgyilagosan közvetíti a valóságot az olvasóknak.⁶⁰

⁵⁷ Tisíc čísel Zlaté Prahy Z. P. 1903. č. 12. 135., 143–144. č. 14. 166.

⁵⁸ Novák, A.: Několik poznámek... Z. P. 1903. 137–138.

⁵⁹ Mádel, K. B.: Tisíc čísel, L. K. Zizka; Tisíci čísel. Z. P. 1903. č. 12. 138–139., 139–142.; Váženenin čtenářstvu Zlaté Prahy Z. P. 1905. október.

⁶⁰ Kezdeményekkel már korábban is találkozunk a lapban. A *Zlatá Praha* 1890. 39. számában közöl először fényképtudósítást a Blovice melletti vasúti szerencsétlenségről. Amíg azonban a szöveges rész tárgyilagos, élénk tudósítás, addig a fotók ötletlenek, statikusak, ismétlik önmagukat. Az ugyancsak ez évben egész Csehországot veszélyeztető árvízről viszont rajzokról készült reprodukciókkal számolnak be, amelyek nem a szöveghez vannak kötve. Nem ismerik még a képek válogatásában rejlő hatékony információátvitel technikáját. Vö. Z. P. 1890. č. 39. 467., č. 43. 508–515., č. 45., č. 47., 1901. č. 33. Osmdesát let Viktora Olivy: Svĕtozor 1941. č. 17. 197.

A lap egyenletes színvonalú tartalmával, gazdag képanyagával, nem különben mellékleteivel (a *Zlatá Praha* könyvtárával, festészeti albumaival, kottagyűjteményével) állandóan felszínen tudja tartani a közönség érdeklődését. Ez nem reked meg Csehország határainál, erre enged következtetni, hogy a lap a Monarchia egész területén túlmenően Szerbiában, Lengyelországban, Horvátországban, Oroszországban éppúgy, mint Németországban és valamennyi nyugat-európai országban előfizethető. Különösen a szláv országokban kelt figyelmet és talál követőkre. Pedig ára nem mondható túlzottan olcsónak, egész évre Csehországban 9 zlaty, de járatása bizonyos hazafias kötelezettségen túl egyre inkább a cseh polgári családokban presztízstényezővé válik. Színvonalát az első világháborúig tudja fenntartani, ám lassan, mint a családi lapok többsége elegáns anakronizmussá változik és 1929-ben megszűnik.⁶¹

Az olvasók

A 19. század folyamán a Habsburg Birodalomban az olvasótábor strukturális változáson megy keresztül, és ez három, egymással összefüggő, egymásra ható tényezőre vezethető vissza. Az első döntő faktor az olvasási képességszint megváltozása. A második elem az olvasási lehetőségek kiterjedése, amely a családi körben történő olvasás mellett a nyilvános, közösségi szinterek és intézmények bevonását eredményezi. A harmadik fontos tényező pedig az olvasási szokások átalakulása.

Az olvasni tudás mértéke

Az olvasási képességi szint erőteljes növekedése a 19. század folyamán összeurópai jelenségnek minősíthető, azonban mértékében, fázisában, dinamikájában a kontinensen belül jelentős eltérések mutatkoznak. De mindenütt a több évszázados folyamat betetőzéseként a kötelező népoktatás elterjedésére, a modern polgári iskolarendszer kiépülésére vezethető vissza.

A Habsburg Birodalom három fővárosa lakosságának írni-olvasni tudását összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy Bécsben és Prágában a századfordulóra a lakosság több mint 85 %-a tud írni-olvasni, ami egyben azt is jelenti, hogy Prága a Monarchia legnagyobb számú írni-olvasni tudó lakosságával rendelkezik (89 %). Budapest szerényebb eredményeket tud felmutatni, de a növekedés dinamikája meghaladja Bécsét és Prágáét (1880-ban 66,2 %, 1900-ban 77,5 %).⁶² Ugyanezt az előnyt tapasztaljuk a csehek javára – beleértve a cseh- és morvaországi cseh és német lakosságot egyaránt –, ha ezeket a mutatókat a korszakot lezáró 1910-es népszámlálás adatait alapul véve a többi örökös tartomány és Magyarország adatsoraival vetjük össze. A Lajtán túli területek közül 1910-ben a cseh tartományok 6 éven felüli lakosságának mindössze közel 2 %-a (2,34 % a csehekénél – 2,17 % a németeknél) volt analfabéta, szemben az Alpok menti tartományok német anyanyelvű (az ún. Umgangsprache értendő alatta) lakosságának 3,12 %-val. Míg az olaszok 10,3 %-a, a szlovének 14,65 % nem tudott írni-olvasni. A Lajtán túli területek lakosságának összesen

⁶¹ Pozvání ku předplacení Z. P. 1886., 1889., 1901. Novák, A.: *Zlatá Praha zanikla Lidové noviny*. 1929. č. 514. 17.; *Časopisy zanikaji a vznikaji. Literární noviny* 1929. č. 18. 4.; Veselý, A.: *Zlatá Praha zanikla Československá republika*. 1929. č. 238. 5.

⁶² Die summarischen Ergebnisse der Volkszählung 1880., 1890., 1900. Bd. I. II. Heft 2–3., 50–51., Bd. 32. Heft 2. 46–47., 76–77., Bd. 63. Heft 2. 74–75., 94–95. Thirring Gusztáv: Budapest főváros demográfiai és társadalmi tagozódásának fejlődése az utolsó 50 évben. Statisztikai Közlemények, 53/2. kötet, 155–158. Elekes Dezső: Budapest szerepe Magyarország szellemi életében. Statisztikai Közlemények, 1936. 15–19. Áfra Nagy János: Az írástudatlanok Budapesten. Statisztikai Közlemények, 63. kötet, 39–58. Havránek, Jan: Předpoklady pusobení české kultury v Čechách v 19. století. In: *Město v české kultuře 19. století*, Praha, 1983. 109.

16,5 %-a sorolandó az analfabéták közé. Magyarországon a szüntelen fejlődés ellenére a lakosok 33,3 %-a még nem ismerte a betűket.

Nemzetközi összehasonlításban ez azt jelenti, hogy a Habsburg Monarchia az élenjáró nyugat- és észak-európai, döntően protestáns országok csoportja (Hollandia, Norvégia, Svédország, Németország, Svájc) mögött 25 %-ot kitevő analfabétizmusával ugyan elmarad Franciaországtól (15 %), de kétszer annyi írni-olvasni tudó állampolgárral rendelkezik, mint Itália (45 %). Ha az elemi iskolások számát nézzük, akkor az 1907–1908-as adatok alapján a figyelemre méltó helyet foglal el a nemzetközi mezőnyben, és a század első feléhez képest nagyobb léptékű fejlődés érzékelhető.

Visszatérve a csehországi adatok értelmezésére, a kedvező folyamatot mindenképpen az Allgemeine Schulordnung 1774. évi csehországi bevezetése indítja el, és azt eredményezi, hogy 1815–1820 táján a városokban, de a falvak többségében is általános tankötelezettség valósul meg, és ezáltal a gyerekek megtanulnak számolni, írni és olvasni. Az 1860-as években életbe lépő iskolareformok a tankötelezettséget 6 évről, 8 évre emelik, és a polgári iskolák felállítását – különös tekintettel az ott életbe lépő természettudományos, műszaki-technikai és gyakorlati ismereteket tartalmazó tananyagra – fontos lépést jelent a vidéki városok és nagyobb községek tanulóinak szocializációjában. A század harmadik negyedétől erőteljesen nő a reálgimnáziumok és gimnáziumok száma, azon belül is a cseh nyelven oktatóké, amelyek a század végére Szilézia kivételével sűrűn behálózják a csehek által lakott országrészeket. Ez azért is figyelemre méltó, mert ezeket a középiskolákat túlnyomórészt nem állami intézmények, hanem helyi közösségek, egyesületek hozzák létre. Akárcsak a birodalom első leánygimnáziumát, a cseh Minervát Prágában 1890-ben.

A magyarországi oktatási rendszer fejlődésén – a felvilágosodás kori közös gyökereken túl, a Thun féle, 1849-es Entwurf életbelépését követően – közismerten az 1868-as Eötvös-féle népiskolai törvény hagy nyomot: a hatosztályos népiskola, a továbblépés lehetősége a négy osztályos polgári vagy a négyosztályos latin, illetve reálgimnáziumba, amely szocializációs határvonalat is jelöl. A négy osztály elvégzése után a gimnáziumi továbbtanulás az érettségi megszerzését eredményezheti, ami köztudottan a középosztályi státusz elnyerésének, az úriemberré válásnak egyik kritériuma, egyben felsőfokú tanulmányok folytatásához nyit lehetőséget. Léteztek ún. keresztmobilitási csatornák is, amelyek lehetővé teszik az átjárást különböző vizsgával a polgári és a gimnázium, illetve annak humán- és reálgimnáziuma között. A rendszer működésében említésre méltó, hogy korszakunkban jelentősen növekszik a középiskolás diákok száma, ami a nyelvi magyarosodás hathatós eszköze, a polgári iskolák felállításával pedig nő a nők szocializációjának esélye.⁶³

⁶³ Ebben a rövid összefoglalásban nem vállalhattuk magunkra a Habsburg Birodalomban közös gyökereket, hasonlóságot, ugyanakkor tartományonként, országrészekként eltérő vonásokat mutató iskolarendszerek szerkezeti tagolódásának bemutatását, működésük feltárását. Elsősorban azokat a kritériumokat emeltük ki, amelyek a különböző társadalmi rétegek mobilizációja irányába mutattak és utat nyitottak a rendszeres olvasás felé. Österreichische Statistik, Bd. 63. Heft. 3. Wien, 1903. 34., Neue Folge. Bd. 1. H. 2. Wien, 1914. 20.; Statistická příručka království českého. Praha, 1913. 132. Urban, O.: Die tschechische Gesellschaft. Bd. 1. Wien – Köln – Weimar, 1994. 515–528. Plaschka, R.: Einleitung. Uo. 15–16.; Cohen, G. B.: Education and Czech Social Structure in the late Nineteenth Century. In: Lemberg – Litsch – Plaschka – Ránki (Hg.): Bildungsgeschichte, Bevölkerungsgeschichte, Gesellschaftsgeschichte in den böhmischen Ländern und in Europa. Wien – München, 1988. 32–45. Kuzmin, M. N.: Alphabetisierung im neuzeitlichen Europa. Versuch einer sozialgeschichtlichen Charakterisierung. Uo. 95–115. A magyarországi előzményekre lásd Tóth István György: A magyar művelődés a kora újkorban. In: Magyar művelődéstörténet. Szerkesztette: Kósa László. Budapest, 1999. 181–201. Gyáni Gábor – Kővér György: Magyarország társadalomtörténete. Budapest, 1998. 154–162. Karády Viktor: A középiskolai elitképzés első történelmi funkcióváltása Magyarországon (1867–1910). Education, 1995. 4. szám, 639–667.

A statisztikai adatok egyben óvatosságra intenek, s nem kívánjuk azt állítani, hogy az olvasni-írni tudás készségnek megszerzésével a lakosság ténylegesen olvasóvá válik. Ezt, mint látni fogjuk, a könyv- és újságfogyasztási adatok sem igazolják. Mindezen megfontolások ellenére úgy véljük, hogy a Monarchia-szerzte kiépülő iskolarendszer tartományonkénti eltérő fejlettségi szintjét is figyelembe véve, a 19. század harmadik harmadában megteremtődik annak a potenciális lehetősége, hogy széles tömegek az iskolapadot elhagyva rendszeres olvasóvá, újságfogyasztóvá váljanak.

Az újságfogyasztás

A hírlapstatisztikák az újságok iránt fokozódó közönségigényt meglehetősen korlátozottan jelzik. Ezek kezelése az adatfelvétel pontatlansága, az adatok szórtsága, az alkalmazott kategóriarendszer térben és időben változó volta miatt fokozott elővigyázatosságot igényel és csak a trendek megrajzolására alkalmas. A birodalmi összehasonlító adatok tanúsága szerint az 1861–1873 közötti időszakai sajtótermékek példányszáma 91,1 %-kal, a postán feladott példányok száma 165 %-kal nő. Ez utóbbi azért érdekes, mivel a Lajtán túli területeken a példányonkénti eladás tilalma volt érvényben, míg Magyarországon az árusítás a könyvesboltokra, trafikokra és a postára korlátozódott. A viszonylag liberális birodalmi sajtótörvények (1862., 1868. évi sajtó novella, 1869.), valamint Magyarországon az 1848. évi XVIII. tc. a kiegyezést követő újbóli életbeléptetése ellenére az állam sajtófelügyeleti befolyása – közvetett eszközökkel ugyan, mint a hírlapbélyegadó és a kolportázstiltalom életben tartása – egészen a századfordulóig meglehetősen jól érzékelhető. Az utcai árusítás tilalmát az egyes újonnan alapított napilapok délutáni, esti kiadásaiuknál már az 1880-as évek végétől áthágják, és a bécsi, budapesti és prágai utcán megjelennek a rikkancsok. Azonban a hetilapok és folyóiratok, így a családi lapok esetében a tiltás mindvégig fennmarad.⁶⁴ Ez jelentős hátrányt jelent elterjedésükben, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a kontinens középső részének társadalma a 19. század végéig még döntően a verbális kommunikáció keretei között mozog. Nem véletlen, hogy Európa nyugati részén a század közepéig ez a lapterjesztési forma bizonyult a leghatékonyabbnak. Ugyanis így, a lapok közvetlenül eljutottak a családokhoz, behatoltak olyan rétegek közé, amelyeknek tagjai vonakodtak betérni egy könyvesboltba. A kolportőr viszont házhoz vitte az olvasni valót, s kontaktust teremtett az emberekkel, katalógusából lehetett választani, ingyen próbaszámot osztogatott. Így fokozatosan keltette fel az érdeklődést, és egyúttal az olvasóközönséget a könyvek felé terelte.⁶⁵ A század utolsó két évtizedében a dinamikusan kiépülő vasúti hálózat által, posta útján, előfizetéses rendszerben jutnak el a lapok az olvasókhöz. Jelentősebb példányszámú napilapok, mint például a *Pesti Hírlap* a századvégi Bu-

⁶⁴ A hírlapilleték bélyeg, amely maga után vonja a példányonkénti eladás tilalmát, a Habsburg Birodalomban éli meg leghosszabb pályafutását 1897-ig. Az alkotmányosan kormányzott országok közül Svájcban, az Egyesült Államokban, Norvégiában sohasem létezett, Belgiumban és Itáliában 1848-ban oldották fel. Angliában 1855-ben, Franciaországban 1870-ben, Németországban 1874-ben szűnt meg. Említésre méltó, hogy Magyarországon ez a fentiekben hivatkozott 1868-as sajtótörvény életbe lépésével történt meg. Ugyancsak ez az ún. kultúradó sújtotta a kalendáriumokat is, amelyből az állami költségvetésnek évenként jelentős bevétele származott, de a finansziális tényezőkön túl, messze nagyobb jelentősége volt állami ellenőrző funkciójának. Paupié, K.: *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte 1848–1959*. Wien – Stuttgart, 1960. 13–15., Zenker 60–62., Meyer, W.: *Zeitungspreise in Deutschland im 19. Jahrhundert*. Münster, 1967. 31.

⁶⁵ Németországban, ahol igen fejlett terjesztési hálózat alakult ki, kolportázs útján értékesítették a családi lapok több mint 50 %-át. A lipcsei *Illustrierte Familien Journal* a kolportázs-rendszerbe történő belépéssel rövid idő alatt ötvenezerről hetvenezerre emelte példányszámát. *Inseratenverwendungsliste des Leipziger Illustrierte Familienjournal 1858*. Drahn, E.: *Geschichte des deutschen Buch- und Zeitschriftenhandels*. Berlin, 1914. 26., 41. Heinrici, K.: *Die Verhältnisse in deutschen Kolportagebuchhandel*. Leipzig, 1899. 209–215.

dapesten lapkihordó hálózatot épít ki, a vidéki előfizetők példányait pedig saját autómobiljain szállítja a pályaudvarokra. Ennek előnye a pontos, üzemszerű terjesztés, hátránya a kolportőr rendszerrel szemben a személyes kontaktus hiánya, amely nehezíti új olvasó rétegek bevonását.⁶⁶

A szórakoztató – ismeretterjesztő hetilapoknak az egész korszakban meg kellett küzdenie az olvasókért. Az általunk vizsgált legkorábbi alapítású *Vasárnapi Újság* induló példányszáma 4500 körül mozog, és a tizedik évfordulóra éri el a tízezret, ami fölé az elkövetkező évtizedekben csak 2000–3000 példánnyal tudja tartósan feltornáznai magát. A tízezres példányszám – úgy tűnik – az 1880–90-es években a magyar felvevőpiac kapacitásának a csúcspontját jelenti, ha a *Vasárnapi Újság* példányszámainak alakulását összevetjük az *Ország-Világgal*, a *Magyar Salonnal* és a *Képes Családi Lapokéval*. Az átlagtól való eltérést a legmodernebbnek számító, az urbanitás jegyeit leginkább magánhordozó *A Hét* jelenti, amelyből nagyon nehezen tudnak eladni 4000 példánynál többet. Míg az öt évvel később induló *Új Idők*, kezdetből 10 500 példányban nyomtatódik, s az 1910-es években már a 20 000 példányt is eléri.

A prágai hetilapok fejlődési íve hasonló, bár egyes hetilapok történetében nagyobb hullámzások észlelhetők. A *Svëtozor* a hazai piacon 3000 induló példányával veti meg a lábát és 1872-re éri el a csúcspontot jelentő tizenegyezer eladási számot. Ez utóbbi kiugró sikert azonban a *Květy* irodalmi hetilap megszűnésekor, előfizetőinek átvállalása révén éri el, majd az 1873-as gazdasági válságot követően visszazuhan 3000 példány alá. Ennél valamivel nagyobb olvasóközönségre számít a *Lumír* és az *Osvěta*, a két színvonalas irodalmi, politikai és tudományos szemle 3500–4000 példánnyal. Az 1885-ben induló *Zlatá Praha* viszont 8500 példányban nyomtatódik, s a századfordulóra eléri a tizenkétezer példányszámot. Úgy tűnik az aktuális események még a hetilapok esetében is kihatással vannak a példányszámok alakulására. Elsősorban a katonai konfliktusok és háborúk, az 1866-os és az 1870–71-es, illetve a balkáni háborúk (*Vasárnapi Újság*, *Svëtozor*, *A Hét*), a jelentősebb természeti csapások, tömegszerencsétlenségek (például *Zlatá Praha* esetében 1890. évi blovicei vasúti baleset, nagy csehországi árvíz), nemzetgazdasági, országos és milleniumi kiállítások (*Svëtozor* 1890–1891, *Vasárnapi Újság*, *Új Idők*, *A Hét* 1883., 1896.), amelyek átmenetileg két-három ezer előfizetővel felfröcsögtek a keresletet, hogy azután minden visszaterjen a régi kerékvágásba.⁶⁷

Az újságolvasás nyilvános színterei

A modern városi életforma terjedésével az újságolvasás színhelyévé egyre inkább a nyilvános, félnyilvános közösségi tér megannyi változata válik. Ezek közül most – a területi korlátokra való tekintettel – a kávéházak, vendéglők, illetve a kaszinók, egyletek, társas-körök polgári művelődésben betöltött szerepét vizsgáljuk. Ezen belül is további megszorításokat kell tennünk, hiszen nincs mód arra, hogy ezeket mint szociológiai intézményeket vizsgáljuk, a nagyvárosi társadalom struktúráját leképező rétegződési és foglalkozási tagolódását, valamint a társadalom homogenizálásában betöltött szerepét megjelenítsük. Nem tudunk kitérni az újságírásban vállalt szerepére, az újságírói kávéházak, irodalmi törzsszabályok megjelenítésére. A kávéházakat, vendéglőket, egyleteket kizárólag az újságolvasási szokások szempontjából említjük meg.

⁶⁶ A magyar sajtó története 1867–1890. II/2. köt. Szerkesztette: Kosáry Domokos – Németh G. Béla. Budapest, 1985. (a továbbiakban: A magyar sajtó története) 338.; Budapest Statisztikai Évkönyve, IV. kötet. Budapest, 242.

⁶⁷ Vö. *Vasárnapi Újság* 1854. 5. sz. 39., 1877., 831.; A magyar sajtó története 459., 476. Hírlapjaink: A magyarországi hírlapok monográfiája. II kötet. Szerkesztette: Szalárdy Antal. Budapest, 1896. 15.; Woerl 139.; Bibliographie der deutschsprachigen Familienblätter 1848–1945. In: Barth 284–304.; Roubíek 108., 118., 153–154., 217–218., 261.

A kávéházi kultúra a Monarchiában, és bátran állíthatjuk, Európa-szerte Párizst kivéve Bécsben rendelkezik a legnagyobb tradícióval. Mint a polgári életmód kelléke, Európa kö-zépső felén funkcionálisan helyettesíti az angol klubok és pubok, a francia szalonok vilá-gát. Átmenet az utca és az otthon között, félig otthon, süppedős bársony üléseivel, félig utca, amelynek lüktető életétől csak a nagy üvegkirakat választ el. Egyszerre jelent elkülö-nülést önálló asztalaival, ugyanakkor a közös helyiségben való jelenlét olyan pszichikai atmoszférát teremt, amely megkönnyíti a kontaktusteremtést, és a közel hasonló érdeklő-désű, avagy hasonló szórakozási formát kedvelő vendégeket laza társaságként fűzi össze. A kávéház egyik legnagyobb vonzerejét, egy adott kávéházhoz való kötődést – mint számtalan visszaemlékezésből, irodalmi utalásból tudjuk – az ott járatott újságok jelentik.⁶⁸

Budapesten és Prágában – Béctől valamelyest eltérően, ahol az újságolvasásban a ká-véháznak megkülönböztető szerep jut – fontos helye van még más intézménynek is, ahol a kulináris és szellemi élvezetek összekapcsolódnak, így a vendéglőknek, kiskocsmáknak. Bár Budapesten a millennium előtti évben 663 kávéházzal, kávémérésről tudunk, számuk egy éven belül is erősen fluktuál. Prágában 1910-ben közel 1500 kávéház, vendéglő működik. Wilhelm Dorste a Monarchiabeli kávéházakról szóló tanulmányában a kávéházak elneve-zése alapján sejtetni engedi a magyar és osztrák főváros eltérő karakterét. A bécsi kávé-házak nevei mérsékelt, kiegyensúlyozott hangulatot árasztanak, nyugodt életfelfogást su-gallnak (Alt Wien, Imperial, Maria Treu, Ministerium, Schwarzenberg), szemben a buda-pesti kávéházak neveivel, amelyek nyitást jelentenek az ismeretlen világ felé (Japán, Abbá-zia, Luxor, Philadelphia, Palermo stb.). A magunk részéről ehhez a legkedveltebb cseh vendéglők neveit tesszük hozzá, amely intenzív nemzeti, hazafias érzületről árulkodik: a cseh koronához (U českého koruny), a cseh vitézséghez (U české udatnosti), a szlávság-hoz (U slavie) a Táboritákhöz (U tábority), a néphez (V národě), a cseh lovagokhoz (U českého rytíře).

A prágai újságok népszerűségéről a városi rendőrség jelentéseiből szerezhetünk képet, amely pontos listát közöl a legfontosabb 186 vendéglőben és kávéházban kített lapokról. Az 1860-as években még átlagosan 4–5 lap közül választhat az olvasó. A nagyobb kávé-házakban, mint az Unionban, Platyzban, a Slaviában 18–20 újság és folyóirat található. A számuk az elkövetkező évtizedekben rohamosan nő, a nevesebb kávéházakba 50-nél is több lap jár. Fellelhetők köztük a legfontosabb világlapok, mint a *Constitutionel*, a *Figaro*, a *Daily Telegraph*, a *Standard*, az *Illustration*, a berlini nagy lapok és természetesen a bécsiek. Szívesen forgatják a humoros lapok közül a müncheni *Kladderadatsch* és a bécsi *Kikeriki* mellett, azok cseh változatait, a *Humoristické Listy*t és a *Šípyt*, a szórakoztató irodalmi lapok kategóriájából a *Lumírt*, a *Květyt* és a mindenütt jelenlévő *Světozort*t, majd a *Zlatá Prahat*. A választékból sehol sem hiányozhatnak a korábban említett német lapok.⁶⁹

A *Čas* tárca írója egy kávéházi jelenetet idéz, ahol az újságíró együtt ül „egy intelligens némettel, aki elméletben elismeri az egyenjogúságot, de az állami adminisztráció érde-kében bizonygatja neked a német nyelvet, mint Staatssprache szükségességét ... Tiltakozol és hívod a pincért, hogy hozza neked a Světuzort és a Zlatá Prahat, és magyarázod. Nézze uram, ezek a polgárságunk lapjai, mutatod a képeket, mesélsz a tartalomról és diadalmasan folytatod. És maguk osztrák-németek? A lapjaik közül hány maradt fenn? Egy sem. Rá vannak utalva az Über Land und Meer-re és a Leipziger-re, a Gartenlaubéről nem is be-

⁶⁸ E témakörben bőségesen rendelkezésre irodalomból, jelzésszerűen: Andics, H.: Die Luegerzeit. Wien, 177–178.; Paupié Bd. I. 165–175.; Das Wiener Kaffeehaus Hg. von K. J. Heering. Frankfurt – Leipzig, 1993. Brandstatter, C – Schweiger, W.: Das Wiener Kaffeehaus. Wien – München, 1978.; Torberg, F.: Kaffeehaus war überall. München – Wien, 1982.; Zeitungs Katalog Café Central Wien, 1913. Közli: Buzinkay Géza: Mit olvastak egy bécsi Kávéházban. In: Somogy megye múltjából. 22. kötet. Kaposvár, 1992. 42., 48.

⁶⁹ Jahn, K. H.: Pražské kavárně. Praha, 1986.; Roubík 92–93.; Scheufler, P.: Praha 1848–1914. Praha, 1986. 130.

szélve ... A mi családi lapjaink, kérem, maga az irodalom. Így nyered meg a kedves svábot, aki immáron erősen meg van győződve a csehek és németek közötti egyetértésről ..." – minek utána szomorúan jegyzi meg az újságíró, hogy a kezében tartott példány volt a *Světozor* utolsó megjelenő száma, mivel egybeolvad a *Zlatá Prahával*.⁷⁰

A pesti olvasó és az újság kapcsolatát, amelyben a kávéházi pincér a közvetítő kapocs, így jellemzi Gerő Ödön: a terézvárosi „... pincérek mindegyike egy-egy lélekbúvár, aki a vesékben úgy olvas, mint a Jókai mindent tudó hősei. A pápa-szemét lehelletével tisztogató kávézóról megsejti, hogy a müncheni általános újságból szedi az unalmat, ... a gyors nyelvű nagyhangú ifjúnak ... a Jogi Szemlélt viszi oda olvasmányul.” „Ha a vendég két napig kávéházba jár, a főpincér már a nevét is tudja, a pártállását is sejtí, s az újságok elsejének az illető párt közlönyét hozza.” „... aki bécsi lapot olvas, az a pincérnek doktor úr, aki francia lapot kér, már Herr Professor.”⁷¹ A nagyobb pesti kávéházak a világlapok közül spanyol és olasz nyelvűt is jártattak, összesen 100-nál is többet. Szolgáltatásaik részeként megtalálható volt Budapest Lakó- és Címjegyzéke, a Tiszti Címtár, Magyarország Helységnevtára, a Pénzügyi Kompassz és az aktuális vasúti menetrend is.⁷²

A kaszinók és társasági egyletek, olvasókörök első virágkorukat a század első felében élik. Másodvirágzásuk az alapítások számát tekintve az 1860–1870 közötti évekre tehető. Nálunk már a reformkorban behálózódik az egész országot és a társadalom tagolódásának megfelelően egy városon belül egyszerre több működik párhuzamosan egymás mellett. Példaként említendő Szeged, ahol a környező földbirtokosok-nemesek, a városi tisztviselők, a Belvárosi Kaszinót látogatják, míg a módos kereskedők és iparosok a Felsővárosi Társalkodási Egyesület tagságát képezik, azaz „az értelmes polgárokét”. Az őstermelő gazdák pedig az Alsóvárosi Társalkodó Egyesületekbe tömörülnek, amelyet a többiek „gyékénykaszinó”-nak gúnyoltak.⁷³

Míg azonban az 1840-es évek kaszinó-egyleti tevékenysége a reformkor politikai eszméinek terjesztésében, a közjó szolgálatáért, a gazdasági felemelkedés, a társadalmi haladás érdekében olyan konkrét célok elérésén munkálkodott, mint az Iparegylet, a Védegylet felállítása, addig a kiegyezés követően a hangsúly a polgári életmód terjedésével, a szabadidő kellemesebb eltöltésére, a társas együttlét könnyedebb formáira, mint a kártyázásra, biliárdozásra tevődik át. A kaszinó, az egyesület a tagsági díjából, a bálók belépőjegyveiből, a jótékonyasági estek belépőiből rendszeresen előfizet a lapokra és könyveket vásárol, bár ezeket nem minden tag olvassa – a reformkorban még nem ritka a társas felolvasás –, de a közös beszélgetéseken, vitatkozásokon jelen vannak, értesülnek a közéleti témákról. Természetessé válik számukra a művelt társasélet e formája és kíváncsiságuk, érdeklődésük folytán rendszeres olvasóvá nevelődnek. A század második felében létesülő egyesületi, kaszinói könyvtárak állományát túlnyomórészt a regények képezik, a katalógusok ritkán adnak számot az újságokról. Az általam megvizsgált katalógusokban fellelhető újságok összetétele következtetni enged a városok lakosainak foglalkozási összetételére, nyelvi megoszlására. A Soproni Városi Kaszinó 1877-es katalógusa tartalmazza a legfontosabb bécsi napilapokat (a *Neue Freie Presse*től, a *Neues Vorstadtzeitungig* bezárólag), valamint a fővárosi lapokat, mint a *Hont*, az *Ellenőrt*, a *Pester Journalt* és a *Pester Llyodot*. A hetilapok,

⁷⁰ Beseda. Čas 1900. č 10. 1–3.

⁷¹ Gerő Ödön: Az én fővárosom. Budapest, 1891. 42., 48.

⁷² Szép Ernő: Irka-firka. Budapest, 1913. Bevilacqua-Borsodi Béla: Pest-budai kávéházak I-II. kötet. Budapest, 1935. Krúdy Gyula: Az éjszakázás atyamestere. In: Írói arcképek II. kötet. Budapest, 1957. 13–15. Szabó Ervin: Kávéházak és könyvtárak. Világ, 1910. április 12.; valamint a Budapesti Negyed kávéházi száma: Budapest, a kávéváros. 1996. Nyár-Ősz. Különös tekintettel Dorste, W.: Kávéház az Osztrák-Magyar-Monarchiában című tanulmányára. 9–27., továbbá uo. Gyáni Gábor: A kávéházba járó polgár. 57–69.

⁷³ Czímer Károly: A Szeged Belvárosi Kaszinó száz éve 1833–1929. Szeged, 1929. (a továbbiakban: Czímer) 3.

folyóiratok, szemlék közül a műveltebb köröknek szóló *Deutsche Rundschau*, a *Westermann's Monatshefte* példányait, az *Illustration* és a szórakoztatás igényeit is kielégítő, korábban már oly sokszor emlegetett obligát német lapokat. Ebben a kategóriában magyar nyelven csak a *Vasárnapi Újság*ot lehetjük fel.

A debreceni kaszinó már 1861-ben 48 lapra fizet elő, és ezek szinte kizárólag magyar nyelvűek. Műfaji megoszlása tipikusnak mondható: napilapok (*Pesti Napló*, *Pesther Llyod* stb.), női lapok (*Divatcsarnok*, *Nő Világ*, *Hölgyfutár*), vicclapok (*Bolond Miksa*, *Üstökös*, *Garabonciás*), igen nagy számban lelhetők fel a szaklapok (a *Magyar Gazda*, *Falusi Gazda*, *Borászati Lap*, *Vadászat*) és a szórakoztató lapok közül a *Vasárnapi Újság*. Ez az összetétel jellemző a Nagykőrösi Kaszinó esetében is, és kibővül a század végén a piacon lévő újabb lapok választékával, ami a humoros és szaklapoknál érzékelhető, valamint az *Ország-Világ*, az *Új Idők* megjelenésével a családi lapok kategóriájában.⁷⁴

A kaszinók, egyesületek tagsági díját sokszor igen magas összegben állapítják meg. Krúdy úgy emlékszik, hogy „a szivarfüstös kaszinókban már hétfőn kiemelték A Hét példányait az újságtartókból azok a kedves régi világbeli újságtolvajok, akik családtagjukat is megfelelő szórakozásban akarták részesíteni kaszinótagságukért.” Az *Új Idők* szerkesztősége elutasítja a szászvári egyleti könyvtár kérését, nem küld ingyen számot, mivel ez a rossz szokás az 1860-as, 1870-es években dívott. Ma a kaszinónak kell támogatnia az irodalmat, és nem fordítva – szögeznek le kategorikusan.⁷⁵

A cseh egyesületi élet intenzitásáról különösen az 1860-as, 1870-es évtizedekben győződhetünk meg. A Hlahol körűsegyletek, a Sokol testedzőegyletek, a műkedvelő színháztársulatok mellett sorra alakulnak az ún. besedák, amelyek a városok, kisvárosok társadalmi központjaivá váltak (meštanská besedák). Sokszor nem területi alapon, hanem foglalkozási rétegződés szerint szerveződtek, tanárok, iparosok, kézművesek, nyomdászok stb. egyleteiként. A legfontosabb szerepet 1863-tól az Umělecká beseda (művészeti egyesület) töltötte be Prágában, amelynek programja később a cseh kultúra valamennyi területének pártolására buzdított. Elsősorban a cseh nemességet és a tehetős polgárságot szólította fel, hogy anyagi eszközeikkel támogassák színdarabok, előadások megszületését, könyvtárak alapítását, folyóiratok előfizetését. Könyvtára kezdetben 2000 kötetet tartalmazott és olvasóterem is rendelkezésre állott. Fennmaradt katalógusa szerint az induláskor 11 cseh lapot és folyóiratot, 10 németet és 2 franciát járatott. Számuk rövidesen ötven fölé emelkedett és a szakmai lapokkal, valamint a szláv nyelvű lapok választékával egészült ki.⁷⁶

A másik nagyszabású, több évtizedre programot adó, és az egész országot lefedő kezdeményezés az 1867-ben induló Matice lidu volt, amely kimondottan politikai kezdeményezésére jött létre. Alapítója Eduard Grégr, az Ifjúcseh Párt egyik vezéregyénisége, aki fivérével együtt a *Národní Listy* tulajdonosa volt. Melléje felsorakoztak a párt liberális nézeteit valló írók és költők, mint Neruda, Vlček, Hálek, professzorok: Durdík, Krejčí, Studníčka, Frič – akiknek a nevével a hetilapok hasábjain már találkoztunk –, s a *Zlatá Praha* későbbi tulajdonosa Otto (aki ekkor még Grégrék lapnyomdájának könyvelője), valamint Tonner, a *Světozor* és Schultz, a *Zlatá Praha* későbbi főszerkesztői. Az egyesület kettős cél megvalósításán

⁷⁴ György Aladár: Magyarország köz és magánkönyvtárai 1885-ben. Budapest, 1886. 328–335. Fülöp Géza: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Budapest, 1978. 87–137. Csapody Csaba – Tóth András – Vértessy Miklós: Magyar könyvtártörténet. Budapest, 1987. 278–282. Indali György: Kölcsönkönyvtárak és olvasókörök hazánkban az abszolutizmus idején. OSZK Évkönyv, 1968. 69. 347–359. Vö. Czímer idézett műve; Boldisár Kálmán: A Debreceni Casino száz éves története 1833–1933. Debrecen, 1933.; Breznay Imre: Az Egri Kaszinó száz éves története 1833–1933. Eger, 1934.; Deszkésy Boldizsár: A Soproni Kaszinó. Sopron, 1944.; Horváth József: A Nagykőrösi Kaszinó száz éves története. Nagykőrös, 1939.; A Budavári Casino félévszázados története 1841–1891. Budapest, 1891.

⁷⁵ Krúdy I. kötet. 490.; *Új Idők*, 1895. szeptember 6.

⁷⁶ Jelinek, H.: Padesát let umělecká besedy 1863–1913. Praha, 1913. 240–244.

munkálkodott – mint a neve is elárulja –, a cseh nép olcsó, jó minőségű olvasnivalóval való ellátásán és a cseh nyelven való olvasás népszerűsítésén. Előzményei az 1830–1840-es években, a nemzeti ébredés korában már fellelhetők, azonban az akkori Maticce česká túlságosan tudós gyűlekezetnek bizonyult, így a szélesebb rétegek körében nem tudott nagyobb befolyásra szert tenni. A Maticce lidu gondosan megtervezett, olcsó könyvsorozattal, a sajtó segítségével kifejtett hatékony propagandájával behatolt a kispolgárság, a vidéken élő kézművesek és földművelők közé, a kisvárosi iparosok műhelyeibe, boltjaiba. A negyedik kiadói évben már félmillió példányban leltek gazdára a füzetes kiadványok, amelyek tematikai megoszlása közel megegyezik a hetilapok rovatbeosztásával (nemzeti történelem, a szlávok világa, természettudomány, földrajz, néprajz, hazai regények, az eredeti programtól eltérően viszonylag kevesebb politikai, felvilágosító, tanító jellegű szociális mű), mindez a befogadó szellemi közeg színvonalához igazodva egyszerű nyelvezeten, áttekinthető, nem túl terjedelmes, szellős formában. Machar, a cseh költő felidézi gyerekkorának kisvárosi világát, ahol sokan és rendszeresen vásárolták a Maticce lidu könyvsorozatát, gyakran kölcsönadták, s elterjedtsége révén „egy kis cseh enciklopédiává vált”. Állandóan gyarapodott az egyesület taglétszáma is, ami tízezrekben mérhető.⁷⁷

A század vége felé – az európai fővárosok fejlődésétől eltérően – Prága elővárosainak és külvárosainak lakossága messze meghaladta a három történelmi városrész lakosságának számát. Ezek a települések a városfalak és városkapuk lebontásával ugyan sok szállal kapcsolódtak a városközpontokhoz, de korábban elnyert császári kiváltságaikhoz ragaszkodva, többnyire még a 20. század elején is őrizték közigazgatási önállóságukat. Számos előny származott ebből, kedvezőbbek voltak az adóviszonyok, olcsóbbak az árak, és ez a bizonyos provincialitást sem nélkülöző zártabb életmód kedvezett az egyesületi életnek. Ezek az egyesületek válnak a helyi könyvtárak alapítóivá – például Smihovban a polgári könyvtárnak (1860), Karlínban az iparos társaskör könyvtárának, hasonlóan Líbenben és Trójanban és másutt. Belőlük fejlődnek ki a század végén a városi nyilvános könyvtárak fiókjai.⁷⁸

Az olvasói szokások

A tényleges olvasóközönség feltérképezésére irányuló kísérletünk nyomán megállapíthatjuk, hogy az olvasóközönség nagysága az egyéni előfizetők számát messze meghaladta, ugyanis az előfizetők döntő elemét a városi- és népkönyvtárak, a kaszinók, társaskörök, kölcsönkönyvtárak, kávéházak, vendéglők, olvasókörök és egyesületek tették ki. A korabeli becslések szerint az előfizetők száma és a tényleges hírlapolvasók között minimum tízszeres szorzószámot lehet alkalmazni. Bécsben, ahol a népkönyvtárak, klubok, olvasókabinetek mellett kiemelt szerepet töltenek be a kávéházak, egy újság példányra átlagosan 100–200 olvasó jut, vagyis ez az olvasottságot tekintve legalább a tényleges példányszám meg százszorozódását jelenti.

Kik olvassák ezeket a hetilapokat? A borító és a fejléc illusztrációja már első pillantásra kifejezésre juttatja a szerkesztő szándékát, amely tudatosan a társadalom elemi közösségére, a családra épít. A családi lap célja, hogy a család közösségi érzését erősítse, és a család az újsággal való kommunikációs együttműködése révén társadalomképző, közösségghordozó elemmé váljon. Vagyis a társadalmi különbségek áthidalására, kiegyenlítésére törekszik. Nagyon nehéz pontosan meghatározni a családi lapok olvasói rétegződésének alsó és felső minimumszintjét, hiszen a családi lap elvileg mindenkire kíván szólni. A Habsburg Birodalom különböző országai társadalmi szerkezetének fejlettségi szintjét, tagolódását fi-

⁷⁷ Machar: Beseda Čas 1900. č. 10. 1–3.

⁷⁸ Thon, J.: Osvětou k sobobodě. Praha, 1948. 204–214.; Thon, J.: O mětske knikovně Knížách a také lidech. Praha, 1938. 7–10.

gyeembe véve a megszólított és rezonens közönség határvonala az alsó középosztály határára húzódik. Magában foglalja a nagyvárosi polgári, nemesi középosztálybeli, kispolgári, valamint a vidéken élő, többnyire kisvárosi nemesi-értelmiségi, a kézműves, valamint a polgár-paraszti életmódban gyökerező családokat.

A lapok előfizetési felhívásai mellőzik a társadalmi státuszra való utalást, egyben mégis határvonalat húznak, amikor a művelt hazai olvasókat szólítják meg. Az olvasók között meg kell különböztetnünk azokat, akik neveltetésük, magasabb iskoláztatásuk által elsajátítottak már bizonyos műveltségi elemeket, és az újság a könyv mellett kiegészítő, kísérő olvasmányukká vált, ami bizonyos esetekben már intuitív irodalmi ízléssel és egyfajta igényvel párosul, és azokat, akik csak elemi ismeretekkel rendelkeznek, és az újság által műveltekké kívánnak válni. A családi lapok előfizetőjeként – némileg leegyszerűsítve – a férfit, a családfőt szokták megjelölni, olvasói körét pedig a nők képezik. Azonban a szerkesztőségi posta levelezési anyagát áttekintve kiderül, hogy ez korántsem egyértelmű, különösen, ami a *Svętozort* és a *Vasárnapi Újságot* illeti. A férfiak ragaszkodását lapjukhoz mi sem jelzi jobban, mint, hogy a porosz-francia háború idején a Gartenlaube kiadója megszervezi, hogy a tábori postával juttassa el a lapot a fronton harcoló előfizetőknek.⁷⁹

Az életmóddal összefüggésben változóban vannak az olvasói igények és szokások. Az utóbbiban, a század során bekövetkező változást az intenzív-ról az extenzív szakaszra történő átállásként értékelhetjük. Egy folyamatot értünk ezalatt, amely során az időtlen, kis szakaszokban történő, ismétlő jellegű megújuló olvasást – amely műfajilag, tartalmilag túlnyomórészt a bibliát, a katekizmust, az imádságos könyveket és a kalendáriumok szórazótató olvasmányait foglalja magában – fokozatosan felváltja a gyors ütemű, mennyiségiileg is egyre növekvő, a szüntelen újdonságokra épülő olvasás, amely tartalmilag a szépirodalmat, az empirikus ismereteket hordozó szakirodalmat és az újságot helyezi előtérbe. Vagyis átmenetet jelent a rendi-specifikus olvasmányokból a társadalmilag indifferens, mindenki által fogyasztható tömegolvasmányok irányába.

Zsugorodóban vannak a távolságok, intenzívebbé válnak a kapcsolatok. A Birodalom Lajtán innen és túli területeit behálózó vasútvonal északi irányban összeköttetést biztosít a Bécs-Hamburg vonal kiépülésével a porosz vasúttal, a Südbahn révén Salzburg-Passau irányába Bajorország felé, délen egészen Triesztig. Átala megvalósul a napi többszöri vasúti kapcsolat Európa nyugati, északi és déli felével. A Német-Osztrák Postaegyesülés már 1850-től egységes tarifarendszert alkalmaz, és az 1878-ban létrejövő Weltpostverein, a világpóstahálózat az országok közti bilaterális szerződések révén szabályozza a kontinensek postai forgalmát. A század közepén távíró-összeköttetés útján is kapcsolatba lép egymással Bécs és Prága, elsőként a kontinensen. 1881-ben Bécsben megkezdí működését egy privát telefonközpont, és újsághirdetésként megjelenik az első telefonkönyv. Az előfizetők között igen kevés magánszemély található – mert a szolgáltatás még igen drága –, de a kereskedelmi és üzleti cégeken túl a pályaudvarok, bankok, újságszerkesztőségek és a színházak már szerepelnek a listán. Akárcsak Budapesten, ahol Puskás Tivadar találmánya révén ugyanebben az évben indul a szolgáltatás. Pár év múlva már távolsági beszélgetést lehet lebonyolítani Bécs és Brünn között, az első világháború kitörése évében pedig Bregenz-től Csernovicig lehet birodalomszerte beszélgetni.⁸⁰

A hétköznapok szintjén mindezt kicsit másképp élik meg az emberek. Az 1860-as, 1870-es évek prágai és pesti átlagpolgárának mindennapi élete pár kilométeren belül, meglehetősen komótos életritmusban zajlik, és nem igazán izgatja őt, mi történik a nagyvilágban. A prágai előfizető kedvenc bécsi újságját másnap délelőtt 11-kor kapja kézhez. A nagy

⁷⁹ GL. 1870. Nr. 43.

⁸⁰ Domandl, H.: Kulturgeschichte Österreichs. Wien, 1993. Gyáni Gábor kommunikáció nagyvárosi módon a telefontól a rádióig című tanulmányában közli a budapesti előfizetők 1883. évi listáját. In: Gyáni Gábor: Hétköznapi Budapest. Budapest, 1995. 85–81.

változás a 80-as évek végére következik be, amikor már délutáni uzsonnája mellett olvashatja az aznap reggeli bécsi szenzációkat, megszokja, hogy „ne csak a szivara legyen az övé, hanem az újsága is”, „...gyorsan akar értesülni, hol utcán, hol lóvasúton szívja magába a nap történetét. Esti lapra szomjuhozik. Reggeli lapra éhezik. Nem bír ellenni e napi táplálék nélkül.”⁸¹ Budapesten a század végén csupán a napilapok 300–400 oldal terjedelemben jelentek meg, ami a hét végén a duplájára is felszökik. Ha ehhez még hozzávesszük a hetilapokat, a bécsi és egyéb külföldi újságokat, akkor hetente már több ezer friss oldal kínálja magát ismeretszerzésre, képzésre, művelődésre és kikapcsolódásra. A Monarchia vezető sajtóorgánuma, a *Neue Freie Presse* a 80-as években 16–30 oldalon jelenik meg, és ha a hirdetéseket le is számítjuk, elolvasása naponta így is komoly teljesítményt követelt az olvasóktól.

Az olvasás alapvetően két nyelven folyik. A prágai és pesti művelt polgári körökben az olvasás az ismeretek szerzésén túl, hazafias kötelezettség teljesítését is jelenti, és a korabeli újságok sűrűn róják meg olvasóikat a külföldi lapok iránti vonzódásuk miatt. Svatopluk Čech, a *Lumír* tárcaírója ironizálva megjegyzi, hogy „Csehországban sok jó szakember van, de kevés viselkedik kultúra ápolóként. Azoknak, akiknek anyagi helyzete leginkább megengedné, miközben a szűkös viszonyokra hivatkoznak, előhúznak zsebükből egy német folyóiratot, német színházról beszélnek, a német irodalmat dicsérik, amelyet egy kicsit ismernek a politikai napilapokból, de amelyről igazán fogalmuk sincs...”. A prágai kisasszonyok nem a berlini divatlap (a *Bazar*) cseh változatát járatják, amely a *Světozor* melléklapjaként jelenik meg, hanem a német kiadást. Ebből következőleg nem tudják a toalett részeinek cseh nevét, és nem akarnak a cseh társalgásba német szavakat keverni, ezért németül beszélgetnek, ráadásul előfizetéseikkel a német kiadókat gazdagítják, ami leginkább bosszanthatja a *Zemské listy* szerkesztőjét. „A cseh családok örületbe esnek, ha a Gartenlaube késik néhány napot”, s Neruda szerint annak 24 000 előfizetője van, míg György Aladár úgy véli, hogy az összes magyar családi hetilapot nem járatják annyian, mint ahány példányban Keil lapja fellelhető az országban.⁸² A kortársak vélekedése szerint az 1870-es években a művelt középosztály, az értelmiség és a hivatalnok réteg még nagyobb arányban forgatta a német nyelvű sajtót, mint a magyart vagy a csehet. A mérleg nyelve a 80–90-es években billen át a német polgárságnak a gazdasági és kulturális életben bekövetkező fokozatos térvesztése, a természetes asszimiláció és nem utolsósorban a Prágába és Budapestre vidékről bevándorló cseh és magyar anyanyelvű százezrek következtében, ezáltal potenciálisan tízezres nagyságrenddel növelve meg a nemzeti nyelven olvasók táborát.⁸³

Az olvasók alapvetően két, meglehetősen differenciálatlan csoportra oszthatók. Látunk kell, hogy ez a század végére itt, Közép-Európában már egyre kevésbé a rendi értelemben vett homogén jellegű, de még messze nem makrotársadalmi értelemben vett nagyközönség, mint ahogy a családi lapok sem a nemesi társadalom reprezentálói, de távolról sem a fejlett tömegkommunikáció eszközei. Beazonosíthatók meghatározott társadalmi rétegekkel, szocio-professionális csoportokkal, amelyek a század vége felé felülről és alulról egyre nyitottabbá váltak.

Az olvasótábor összetételének árnyalatbeli eltérésére a szerkesztőségekbe beküldött levelekből, illetve válaszokból tudunk következtetni. A *Vasárnapi Újság* hűségese olvasóit a vidéki lateiner értelmiség, a papok, tanítók, kántorok, hivatalnokok, postai tisztviselők

⁸¹ A Hét, 1896. november 29.

⁸² *Zemské listy*, 1878. é. 1. 7–10.; *Lumír*, 1877. é. 6. 94–95.; Neruda, J.: *Ne potřebujeme časopisů*. In: *Jak se časopisy dělají* Praha, 1959. 124–127.

⁸³ Vö. Neruda, Holeček, Schultz, Machar tárcáit, valamint Benedek Elek: *Viszika a könyvet*. Fővárosi Lapok, 1894. december 29.; Szatmári Mór: *A nyolcvanas évek újságírása*. Magyarország, 1917. január 21. 7–8, február 4. 8–9., február 18. 8.; Mikszáth Kálmán: *Német lapok ellen*. In: *Cikkek és karcolatok*. 9. kötet. Budapest, 1969. 100–101.; György Aladár: *A hírlapok és a könyvirodalom hazánkban*. Corvina, 1883. május 30. 54–56., június 10. 57–59.

serege, a nemesség polgárosodó középső és alsó rétege, kereskedők, vendéglősök képezték, de szép számban mesterembereket és földművelőket is találtunk köztük. Az inkább közép-rétegek felé forduló *Zlatá Praha* levelesládáját a következő foglalkozási csoportok tagjai töltötték meg: professzor, festő, diák, felsőhivatalnok, kereskedő, tábornok, főhadnagy, intéző. Míg az urbanitáshoz leginkább kötődő *A Hét* olvasói az akkulturáció-asszimiláció útját járó bankár és kereskedő családok képezték, de előfizetői közé tartoztak vidéki leánynevelő intézetek, úri családok tagjai is.

Élvezetés, életstílus minták és tanácsok a lapokban

A lapok tudatosan törekednek arra, hogy az olvasókat mindenféle eszközökkel kössék kedvenc lapjukhoz. A század vége közép-európai nagyvárosainak hétköznapi élete a polgári jólét kiteljesedése irányába mutat. Mind több emberben fogalmazódik meg az igény az új életforma megteremtésére. Budapest és Prága polgársága – ha szerényebb méretekben is mint, párizsi és bécsi társai – ekkor lép a tömegfogyasztás útjára. Ugyanakkor pár évtized alatt százezrek áramolnak a fővárosokba, Budapest esetében köztük szép számmal idegen etnikumúak. Ezek számára a nagyváros a kihívások szövevényes hálóját jelenti, és keresik a megfelelő adaptációs válaszokat. A társadalmi státuszt jelző szimbólumok, mint az ott-hon, a viselet a polgárosodás terjedésével új jelentéstartalmat hordoznak magukban. Az emberi elkülönülés, illetve a csoport-összetartozás mutatói, az együttélés, azonosulás, illetve az azonosulás szándékának vagy látszatának kifejezői. A tradicionális társadalmakhoz képest csökken elsősorban megkülönböztető funkciójuk, de megmarad jelző szerepük. Nemcsak oly értelemben, hogy egy adott csoport ily módon kívánja kifejezésre juttatni, hogy mely körhöz tartozik, hanem jelzésértékkel bír az is, ha e meghatározásban bizonytalanság, olykor zavar mutatkozik. A polgárosodás útjára lépők széles csapata keresi ekkor identitását. Ennek megtalálásában nyújtanak eligazítást, fogódzót az újság életmód tanácsai. Ebben különösen a *Gartenlaube*, *A Hét* és az *Új Idők* jár az élen. A végtelen gazdag tematikából, itt az öltözködés területét emeljük ki.

Valamennyi magára adó képes hetilap minden számában közöl egy-két divatrajzot, fotót a hölgyek számára. Emellett speciális divatlapok állnak rendelkezésre. A *Svĕtozor* melléklapjaként jelenteti meg a híres berlini *Bazar* cseh változatát, kéthetente 80–100 divatrajzot, másfél ívnyi szabásmintát ad közre.⁸⁴ A középosztály felső rétege a toalett beszerzését – az arisztokráciához hasonlóan – többnyire Bécsben bonyolítja. Különbség az anyagok minőségében, a fazonok kidolgozottságában, egyediségében, a szalonok berendezésében és kiszolgálásában egyaránt észlelhetők. Az arisztokrácia és nagypolgári körök hölgytagjai párizsi hatás alatt a belvárosi Kärntnerstrasse-i (Spitzer), a Kohlmarktton (Drecol) és a Graben környékén lévő szalonokat tüntették ki megrendeléseikkel, míg a középosztály tehetősebb hölgyei a Mariahilferstrasse-i üzleteket részesítették előnyben. Pesten főleg ez utóbbi a réteg volt a megrendelője a belvárosi nagyobb szalonoknak, köztük a híres Monaszterly és Kusmíknak és az Alter és Kissnek, majd a 80-as évektől Stollnak és Girardinak. Prágában ezek az üzletek a körúton belül helyezkedtek el, de az új bevásárlóközpont kiépülésével a Vencel térből legyezőszerűen szétágazó utcák mentén lévő szalonok is mind felkapottabbá váltak. Így Václav Vlk szalonja a Na přikopĕn, aki sűrűn hirdeti szolid eleganciát sugalló modelljeit a *Zlatá Praha* hasábjain.

⁸⁴ A berlini Bazar példányai a német nyelvterületen és azzal érintkező országok mindegyikében elterjedtek. Az eredeti lap példányai mellett a szláv nyelveket beszélő országok többségében a fordított változatot is terjesztették. Nálunk Magyar Bazár néven volt ismert és utánpótló lett a Budapesti Bazárban. Ausztriában Wiener Bazár néven volt közkezdelt. A régióban 500 000 példányban forgott közkezdésen. Kis túlzással azt is állíthatjuk, hogy a század utolsó harmadában Közép-Európa lányait és asszonyait a berlini Bazar öltöztette, de ez ellen a tucatnyi bécsi divatlap tulajdonosa bizonyára tiltakozna.

A középosztály szélesedő rétegei számára nem jelent különösebb anyagi megterhelést, ha egy színházi bemutatóra, az évi bevásárlásra „felruccannak” Bécsbe, ahol a Mariahilfei üzletek mellett, mint a Zwieback, az odatelepülő első áruházak, a Gerngross és a Herczmanský vásárlóivá válnak. Bár a magyar hölgyvásárlók nehezebben barátkoznak meg ez utóbbi a vásárlási formával, aminek egyik fő oka a fix árakban, az eddig megszokott részletfizetés és az alku hiányában keresendő. Így Pesten, Berlinhez és Bécshez viszonyítva késséssel nyer polgárjogot az áruház, de az első fecske, Holzer Simon Divatháza kitarotán hirdet az *A Hétfőben* és az *Új Időkben*. Az egyre szélesedő vásárlóréteg vásárlóerejének viszonylagosságára utal, hogy még a jó nevű pesti szalonok is vállalják a házilag készített ruhák – főleg alkalmi és báli öltözetek – feldíszítését, kiegészítőkkal való ellátását.

Általában jellemző, hogy a középosztály asszonyai több forrásból szerzik be ruhatárukat, a szalon, a konfekció mellett minden társadalmi rétegnél kitüntetett szerep jut a házi varrónóknak, ahol akárcsak a fűszeresnél, havonta egyenlíthetik ki a számlát. A háznál készülő toalettek fortélyaiba vezeti be az olvasót a *Gartenlaube*. Tanácsot ad az anyag kiválasztásában, megtudhatjuk, hogy míg az 1830–40-es években a nefelejcskék, a fáradt-rózsaszín, a kénsárga dominált, addig a kémia forradalmával, az anilin festékek feltalálásával a vörös, a kék és a viola vált divatszínűvé, ezek voltak az ún. krinolin korszak színei. Majd azokat váltják fel, a 1870-es évek érett reneszánsz tónusai, a purpurvörös, az olivazöld és az óarany, hogy a 90-es években ismét visszatérjenek a harsány színek. A lap a józanság jegyében bírálja a divat túlkapásait, a krinolint, amelynek abroncsába beakad a női cipősarok, a turnúrt, de a századvég alakra simuló szűk, „kihívó” ruháit is. Mint családi lap öröködik a jó ízlés, a praktikum felett, bár tisztában van vele, hogy „a divaton csak az újabb divat győzedelmeskedhet.” Elveti az egészségtelen fűzőt és pártolja a reformöltözködést, amely a század végén Berlinben egyesületi mozgalmat indít el (Verein für Verbesserung der Frauenkleidung). A modern háztartás kelléke legyen a varrógép, a családapák áldozzanak a megvételére. Így a házi varrónó segítségével csinosná, tetszetőssé válik a háznépe, amely ránevelődik a takarékos életvitelre, és saját maga is feljavíthatja, felfrissítheti régi ruhatárát.

A *Gartenlaube*, mint egy áruházi katalógus, számba veszi az évi toalett kellékeit, és az olvasó kalkulálhat, hogy az akkor átlagosnak mondható évi 300 Márka toalett pénzért hogyan állítsa össze ruhatárát. A *Magyar Bazár* évi 400 Forint ruhapénzzel számol. Monasztélynál egy díszes selyemruháért 100 Ft-ot is elkérnek, de az egyszerűbb fazon 30 Ft körül mozog. Holzer átlagos kínálata 10–15 Ft-ot igényel. A házi varrónó nagyságrendekkel olcsóbbra kerül, a lapok szabásmintái alapján dolgozik, naponta 1 Ft és 50 fillér között, teljes ellátással, és az eredmény, a méretre készült „egyéni” ruha. Ennek presztízse, úgy tűnik, a századvég polgári fogyasztási kultúrájában – amit a divatlapok példányszámai is igazolnak – még messze meghaladja az áruházban fellelhető konfekcióét, bár kétségtelen, a jövő század beköszöntével a fogyasztás demokratizálásának útja e felé halad.⁸⁵

Az újságok életmódtanácsai a modernség jegyében kézen fogták az olvasót, bevezették a nagyvárosi társasági élet rejtelmeibe, a bálók, a zsúrok, a nyaralás, az utazás világába. Eligazodást, fogódzót nyújtottak a nagyvárosi polgári miliőben, halványan könnyedségre, nagyvilágiasságra csábítottak, ugyanakkor közvetítették a birtokos-úri életformát, az ahhoz kapcsolódó érzelmi-gondolati élményvilágot, erkölcsiséget, lehetővé téve a közönség számára, hogy ebben a világban mind a birtokos-nemesi réteg, mind a feltörekvő polgári rétegek, egészen a kispolgárig bezárólag magukra ismerhessenek, érzelmileg azonosulhassanak. A lapok ideát és mintát sugalltak, a segítség illúzióját keltették, hogy az olvasó maga alkítsa ki vágyai megvalósításának módszereit, amennyire a lehetőségei ezt engedik.

*

⁸⁵ F. Dózsa Katalin: *Letűnt idők, eltűnt divatok*. Budapest, 1989. 151–165., 300–309.; Gyáni Gábor: *Középosztályi fogyasztási kultúra és az áruház*. Budapesti Negyed, 1997. 2–3. szám. 101–126.

A tanulmány a 19. század második felében a Habsburg Birodalomban megjelenő sajtó fejlődésének bemutatására, azon belül is egy speciális műfaj, az ismeretterjesztő-szórakoztató családi lapok elemzésére vállalkozott. Megválaszolandó kérdésként tettük fel, milyen társadalmi igények hívták életre e műfajt, hogyan reagáltak erre a lapok kiadói és szerkesztői, milyen tartalmat, értéket, mentalitást közvetítettek, és ezáltal miként járultak hozzá a régió társadalmának polgárosodásához, nemzeti identitásának megerősítéséhez.

A műfaj virágkorát Németországban az 1850–1875 közötti időszakban élte, ami alapvetően összeköthető a *Gartenlaube* Keil által szerkesztett időszakával. Míg azonban a húsz-harminc évvel korábban piacra kerülő angol lapok esetében világosan elvált a review (irodalmi-művészeti szemle, politikai-társadalmi kérdések értelmezése) és a magazin (ismeretterjesztés-szórakoztatás egyvelege) változata, addig Németországban az időbeli késés egyfajta műfajbéli keveredést is eredményezett. Fokozottan érvényes ez a Habsburg Birodalomban megjelenő, a német mintát átvevő cseh és magyar lapokra, ahol eleve fejletlenebb, kevésbé differenciált sajtó- és piaci viszonyokkal szembesülünk, ami többek között azt is jelenti, hogy nincsenek szigorúan elválasztó műfaji kategóriák, s ahhoz, hogy egy lap megjelenjen, mindent kell nyújtania. Az úttörő *Vasárnapi Újság*ot leszámítva a laptípus polgárjogot nyerdere is kitölödik az 1870–90-es évekre.

A német-cseh-magyar társadalom közös vonása, az 1848-as forradalom, polgári átalakulást, nemzeti önállósodását és egységesedést hordozó célkitűzéseinek beteljesületlen valósága, az ezzel való szembesülés negatív élménye, amely átmenetileg szükségszerű befelé fordulást eredményezett és a családi közösség védelmező, megtartó szociálpszichológiai attitűdjét erősítette fel. Ugyanakkor ez az a kor, amely a forradalom előtti időszak tudományos eredményeinek közkinccsé tételét, népszerűsítésén alapuló szemléletét átmenti és kiteljesíti, s mindez kedvez a családi lap régió belüli elterjedésének.

A családi lapok úgy külső megjelenésükben, mint tartalmukban magukon hordozzák a térség gazdasági és társadalmi fejlődésének kétarcúságát, egyszerre tradicionálisak és mérsekelt modernnek. Sikeresek azok, amelyek a közönség igényeihez igazodva megfelelő arányban vegyítik a kettőt. Biztosítják az olvasóknak a tartalmi univerzalitást, s hogy az üzenet „átmenjen”, mindenki számára fogyaszthatóvá teszik (a szöveg, a nyelv és az illusztráció összhangja), és mindezt elérhető áron kínálják.

Ez a típusú lap a programhirdetés szintjén politika és kritika mentességet hirdet, mert mindenkire kíván szólni, nem akarja megosztani a társadalmat. De olyan évtizedekben, amikor az össznemzeti célok megoldása kitölödik vagy megoldatlan marad, a társadalmi kohéziót célzó politikai küldetését tudatosan vállalja (*Gartenlaube*, *Svętozor*). A mi dolgunk – vallja szinte valamennyi szerkesztő – a helyes középárányt megtartani. Ebben rejlettek a műfaj erényei és korlátai, így válik átlagosságánál fogva reprezentatívvá. A hetilap szerkesztőjének kialakul egy viszonylagos képe az átlagolvasóról, ami a szüntelenül változó, gyorsuló napi hírek áramában dolgozó napilap szerkesztőjének nehezebben adatik meg. Ez az előbbinél úgy témában, mint nyelvi és vizuális kifejezési eszközökben önkéntes korlátozást jelent, amelynek kereteit a család jelöli ki. Ez hatásában hátrányt jelent a napilaphoz képest, amit ellensúlyoz viszont az, hogy minden más típusú lapnál intenzívebb kapcsolatot ápol az olvasóval, s ez elősegíti a visszacsatolást. Ez a fajta állandóságra való törekvés a változásban a lapok között egyfajta relatív hasonlóságot eredményez, amely szerkezeti felépítésükben, s bizonyos zsurnaliszta műfajok és témák standardizálásában nyilvánul meg. Úgy tűnik, míg a lapokra bizonyos statikusság a jellemző, addig a mögötte húzódo társadalomban ritmikus mozgások, dinamikus változások észlelhetők. Az újság kiegyensúlyozottságával az eligazodáshoz kíván fogódzót nyújtani, a nemzeti és egyéni lét gondjainak szorításával szembesülni nem kívánóknak pedig a feloldozás illúzióját biztosítani.

Az 1850–70-es évek szerkesztői-kiadói nemzedéke a liberalizmus eszmei gyökereiből táplálkozott, amelynek tartópilléreit a szabadelvűség, a felvilágosítás és a fejlődésbe vetett hit képezte. Németország a fejlett Nyugathoz képest rohamléptekben hozza be ekkor

a gazdaságban, iparosításban meglévő hátrányát, amit természettudományos felfedezések, műszaki találmányok alapoznak meg. Ezt tükrözi vissza a *Gartenlaube*, ahol a természettudományi, orvostudományi és műszaki ismeretek popularizálására, a felvilágosításra, a mindennapi életben való hasznosításukra tevődik a hangsúly. A Habsburg Monarchiában ez az időszak a felzárkózás előkészítésének évtizedei. A *Vasárnapi Újság* és a *Svëtozor* jellemző módon az új polgári nemzettudat kimunkálása során a nemesi tradíciók bizonyos elemeit beemelve és továbbélve, az utóbbit jobban reprezentáló humántudományokat, elsősorban a történelmet, a régészetet és néprajzot részesíti előnyben. Közös bennük, hogy ezt a felvilágosítás és humanitás jegyében teszik, amit a szerkesztők ügyes érzékkel kapcsolnak össze a nemzeti érzés szüntelen felszínén tartásával. Mindenütt előnyt élveznek a hazai tudósok, nemzeti tudományos eredmények, a nemzeti irodalom és művészet. A tanítva szórakoztatás, a szórakoztatva tanítás során fokozatosan nevelődnek az olvasók saját jól felfogott érdekükből, ugyanakkor szabad akaratukból öntudatos, művelt és hasznos állampolgárrá, ami feltétele az össznemzeti célok sikeres megvalósításának. Ezen a ponton összefonódik a hasznossá válás polgári erénye a jó hazafi ideáljával, mely liberális alaphangja mellett nemesi-rendi patriarchális értékeket is hordoz, némkülönben az üzleti kalkulációval és manipulációval, melynek eszköztárába tartozik a szolgálatkész felvilágosítás, ügyintézés, a nemzeti és polgári ideálokot megtestesítő folytatásos regény, az olvasóknak küldött ajándék, prémium. Ez a nemzedék a polgárosodást mint civilizációs fejlődést, mint életmódbeli változást, mint az általános művelődésben bekövetkező haladást, kultúrálódást mutatja be olvasóinak.

Az 1880-tól induló évtizedek a felzárkózási folyamat kiteljesedését hozzák a Habsburg Monarchiában. A csehok esetében azonban a birodalmon belüli kiemelkedő gazdasági teljesítmény nincs összhangban az államjogi egyenjogúsításra irányuló nemzeti érdekek érvényesülésének mértékével, és ez a társadalom rendiből polgárvá történő átrendezésének menetét is nehezíti, valamint a társadalmat egyfajta félpolgári-kispolgári állapotban tartja. Nálunk a sikeres kiegyezés ellenére a gazdaság relatív megerősödéséről beszélhetünk, melynek társadalmi vetülete a polgárosodás folyamatának felgyorsulása, a mobilizáció, amelynek a rendies formákkal való keveredése egyfajta eklektikát eredményez. A felemás átalakulás, a polgárosodás tökéletlen végbemenetele ellenére látnunk kell, hogy a kommercializáció, az industrializáció és az urbanizáció tíz- és százvezrek eddig megszokott életkereteit törli szét, alakítja át és kényszeríti vagy önként tereli új élethelyzetek felé. A kihívások szövvényes hálója újfajta válaszokat, válaszadási formákat igényel, egyben esélyt is kínál. A felgyorsuló életritmus felértékeli az információ társadalmi szerepét. A „lassan kifizetődő hírek”-et a századvégtől egyre inkább felváltja az „azonnal kifizetődő hírek” áradata – mint a baleset, bűntügy, katasztrófa és társasági események –, s az életmódváltással, az életszínvonal emelkedésével, a szabadidő polgári felfogásával fokozódik az igény a szórakoztatásra.

Az újonnan alapított lapok, mint az *Új Idők*, a *Zlatá Praha* kiszolgálják és – mint az *A Hét* – olykor elébe mennek a társadalom ilyen irányú igényének. Mint a *Zlatá Praha* beközönlőjében észrevételeztük, a hangsúly az „minden fáradozást nélkülöző művészi felemelése, nemes szórakoztatása, könnyed nevelése” irányába tolódik el. A fellázított tördelés, a sokféle illusztráció támogatja az olvasmányt. A szerkesztőségi állásfoglalást megtestesítő vezércikk eltűnik, a direkt közléseket a tudósításokban a vélemények burkoltabb, finomabban artikulált formája váltja fel. A régi típusú lapok még oktatni kívánják az olvasókat, az újak inkább csak orientálni, ízlését csiszolni. A témastruktúra és az illusztráció gazdagodása mögött a kiadói koncentráció ereje húzódik meg.

Az ismeretterjesztés szerepe minden lapban csökken és eltolódik az egzotikum irányába. A tárgyyszerű szakirányú beszámoló fellazul a modernebb, elevebb publicisztikai formákban, mint a tárca és a karcolat. Az útleírásokban az idegen tájak, népcsoportok, szokások bemutatása, a megszokottól eltérő értékrend és magatartáskultúra, a váratlan helyzetek, a kalandos fordulatok megidézése az olvasó látókörének szélesítését, fantáziájá-

nak gazdagodását idézi elő, emocionális folyamatokat indukál, s ezáltal segíti az egyén felkészülését a hétköznapi életben is mind gyakorta előforduló váratlan helyzetekre, a megfelelő spontán reakcióra.

A közéleti panoptikum szereplői típusosan ugyanazok, mint korábban, de megjelenítésük eszközei már újak. Az életrajzi portrékban utat tör magának a pszichologizálás. A korszak mentális világát, az értékrend keveredését, az illúziókeltést hűen tükrözik azok a portrék, fiktív interjúk, körkérdések, amelyeknek arisztokrata szereplőit a polgári tulajdonságokkal ruházza fel az újságíró. A társadalom enyhe sznobizmusát és parvenüség iránti hajlamát arra használja fel az újság, hogy a polgári erény, puritánság, mértéktartás, sematikus értékrajzát kódolja az olvasóknak. Ezek az eszközök alkalmasak voltak arra, hogy a szerkesztőség az általa fontosnak tartott értékeket, normákat a közönség által elfogadott, és kedvelt személyek által közvetítse. Így a perszifikálás során, megkönnyítette az üzenet átvitelét, befogadását, fogyasztását. A folyamat során aktivizálta, bizonyos mértékig manipulálta az olvasót.

A lapok a modernitás mellett magukban hordozták a tradicionalitás elemeit is. Az eddig megidézetteken túl megnyílvánult ez a szerkezeti felépítés változatlanságában, a közép-európai kis nemzetek irodalmára jellemző líra kitüntetett szerepének fenntartásában. A nemzeti önállóság megoldatlansága vagy félmegoldása következtében szükségszerűen magukra vállalták e lapok is a sorskérdések felszínén tartását, amelyet egyesek közülük ízlésirányuknak megfelelően vegyítettek kozmopolitizmussal. Ennek egyik pólusán az *A Hetet*, a másikon a *Zlatá Praha* helyezhetjük el. A konzervativizmusra való hajlam, a kompromisszumkeresés az illusztrációkban, a képi megfogalmazásban is tetten érhető. A lapokban a historizmusban gyökerező akadémikus nemzedék művei éppúgy szerepeltek, mint a szentimentális zsánerképeket jegyző tucatfestők, mivel a szerkesztőség tisztában volt vele, hogy a közönség körében mindkettőnek sikere van. Ezt egészítették ki a század vége felé mind jobban terjedő szecessziós motívumokkal.

A század végén a liberális családmodell alapvető struktúraváltáson ment keresztül. A tőkés nagyüzem térhódításával nemcsak a családi termelésben, jövedelemképzésben betöltött funkciója volt változóban, hanem a nevelés, a képzés, a gondviselés terén betöltött tradicionális funkcióján is repedések keletkeztek. Mindjobban elveszítette viselkedésformáló erejét, „irodalmi propaganda” szerepét. A privát szféra helyett e funkciók a nyilvánosság világába tolódtak át. A családi közösség helyébe az individuumok laza közössége, a társaság lépett. A családi önképző kör szalonná, kaszinóvá vált, a társaságilag összeillő emberek csevegési fórumává. Ily módon a századforduló hetilapjai is mindinkább családi lapokból társasági hetilapokká alakultak. Egyesek az új században a *Berliner Illustrierte Zeitung* mintájára az aktualitás jegyében egyfajta képes tudósítói magazin irányába próbáltak átmenetileg elmozdulni (*Vasárnapi Újság*, *Zlatá Praha*), míg mások, az itt nem elemzettek, speciális női szaklapokká váltak. Végül is, bár a két világháború között még léteztek, fokozatosan a szürkeségbe süllyedtek (*Gartenlaube*, *Vasárnapi Újság*), legfeljebb elegáns anakronizmussá váltak (*Zlatá Praha*, *Új Idők*).

LIPTÁK, DOROTTYA

Civic cultural practice and national character in Central European press

The essay describes the functioning of Central European societies, which were being modernized and developing middle classes, as a cultural practice in the wider sense. It interprets it as a cultural behaviour in which the world of the middle-class individual appears as a peculiar self-identity, world-interpretation, and life style.

All this is grasped through discussing a special type of press product: the illustrated educational-entertaining family weekly. The analysis focuses on the press of the large cities — first of all Budapest and Prague — of the Hapsburg empire, but the nature of the genre, the following of models justifies the analysis of certain German newspapers as well. The popularity index of these papers marked the temporal coordinates, the period between 1870 and 1910, with an outlook on the second half of the nineteenth century.

Introducing and comparing the most popular family weeklies of the era (*Gartenlaube*, *Vasárnapi Újság*, *Světozor*, *A Hét*, *Új Idők*, *Zlatá Praha*), the author is trying to find out what social needs called this genre into existence, how the publishers and editors of these weeklies responded to it, how these weeklies display on themselves the double-faced nature of the economic, social, and cultural development of the region (the relationship between traditionality and modernity), how these papers contributed to the bourgeois development of the Central European region and the strengthening of its national identity.

The investigation includes the readers of the weeklies as well. The compositions of the various periodicals are outlined, the public and semi-public places of reading newspapers (cafés, clubs, associations) presented, changes of reading habits and their effects on consumers's habits analyzed.